

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ДЗВО «УНІВЕРСИТЕТ МЕНЕДЖМЕНТУ ОСВІТИ»
БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ ІНСТИТУТ НЕПЕРЕРВНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ
Кафедра педагогіки, психології та менеджменту

ДОПУЩЕНО ДО ЗАХИСТУ
завідувач кафедри ПП та М
Юлія Герасименко

(підпис)

« 01 »
(дата)

2026 р.

«ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ СТУДЕНТІВ
ЗАКЛАДУ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ»

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня «магістр»

Галузь знань: 05 Соціальні та поведінкові науки
Спеціальність: 053 Психологія
Освітньо-професійна програма «Психологія»

Здобувачка вищої освіти
групи ПС-24-13-ЗМ

РОЗМАРИЦЯ Ольга Олегівна

(підпис)

Науковий керівник:
доцентка кафедри методики професійної освіти
та соціально-гуманітарних дисциплін
Білоцерківського інституту
неперервної професійної освіти
ДЗВО «УМО» НАПН України,
кандидатка педагогічних наук

КУЧЕРАК Ірина Володимирівна

(підпис)

Біла Церква 2026

Протокол аналізу звіту подібності

Заявляю, що я ознайомився (-лась) з Повним звітом подібності, який був згенерований Системою виявлення і запобігання щодо роботи:

Автор: РОЗМАРИЦЯ Ольга Олегівна, група ПС-24-13-зМ

Назва: ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ СТУДЕНТІВ ЗАКЛАДУ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ

Керівник: КУЧЕРАК Ірина Володимирівна

Підрозділ: Bila Tserkva institute of continuous professional education

Коефіцієнт подібності 1: 5.08%

Мікропробіли: 0

Заміна букв: 5

Інтервали: 0

Після аналізу Звіту подібності констатую наступне:

Запозичення, виявлені в роботі є законними і не є плагіатом. Рівень подібності не перевищує допустимої межі. Таким чином робота незалежна і приймається.

Запозичення не є плагіатом, але перевищено граничне значення рівня подібностей. Таким чином робота повертається на доопрацювання.

Виявлено запозичення і плагіат або навмисні текстові спотворення (маніпуляції), як передбачувані спроби укриття плагіату, які роблять роботу невідповідною вимогам законодавства (Ст. 26. ЗУ Про фахову передвищу освіту, пункт 3.1, Ст. 42. ЗУ Про освіту) та вимог НАЗЯВО (Критерій 5), а також кодексу етики і процедурам. Таким чином робота не приймається.

Висновок:

Відсоток оригінальності за системою Strike Plagiarism 5,08% відповідає

встановленим вимогам. Високий рівень оригінальності. Допускається

до захисту/рецензування.

Дата 05.05.2026 р.

Відповідальний за антиплагіатну технічну експертизу у Білоцерківському інституті неперервної професійної освіти ДЗВО «Університет менеджменту освіти» НАПН України:

Підпис _____

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
 ДЗВО «УНІВЕРСИТЕТ МЕНЕДЖМЕНТУ ОСВІТИ»
 БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ ІНСТИТУТ НЕПЕРЕРВНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ
Кафедра педагогіки, психології та менеджменту

Галузь знань: 05 Соціальні та поведінкові науки

Спеціальність: 053 Психологія

Освітньо-професійна програма «Психологія»

ЗАТВЕРДЖУЮ

завідувач кафедри ПП та М

Юлія Герасименко

(підпис)

(дата)

2026 р.

ЗАВДАННЯ

на кваліфікаційну роботу здобувачці освіти

Розмариці Ольги Олегівни

Тема роботи «Психологічні чинники девіантної поведінки студентів закладу професійної освіти»

Науковий керівниця КУЧЕРАК І. В., доцентка кафедри методики професійної освіти та соціально-гуманітарних дисциплін Білоцерківського інституту неперервної професійної освіти ДЗВО «УМО» НАПН України, кандидатка педагогічних наук. Затверджені наказом БІНПО від «12» січня 2026 року «01-06/01.

Строк подання здобувачем освіти роботи _____

Вихідні дані до роботи: аналіз наукової літератури, зокрема монографій, статей у фахових періодичних виданнях, дисертацій та авторефератів з досліджуваної проблематики, матеріалів науково-практичних конференцій; власні спостереження щодо психологічних чинників девіантної поведінки студентів закладу професійної освіти.

Перелік питань, які потрібно розробити:

1) вивчити сутність девіантної поведінки, її види, причини та форми прояву в старшому підлітковому віці; дослідити вікові, соціально-психологічні

та індивідуально-психологічні чинники девіантної поведінки студентів закладів професійної освіти;

2) розглянути роль психологічної служби закладу професійної освіти у профілактиці та корекції девіантної поведінки студентів; окреслити основні напрями і методи профілактичної та корекційної роботи зі студентами, схильними до девіантної поведінки; вивчити методи дослідження схильності до девіантної поведінки дітей старшого підліткового віку;

3) вивчити методи дослідження схильності до девіантної поведінки дітей старшого підліткового віку;

4) здійснити аналіз результатів дослідження психологічних чинників девіантної поведінки студентів закладу професійної освіти;

5) розробити програму профілактики девіантної поведінки студентів та експериментально її перевірити; скласти рекомендації педагогам та батькам щодо попередження та подолання девіантної поведінки підлітків.

Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
1	КУЧЕРАК Ірина Володимирівна, кандидатка педагогічних наук, доцентка	13.01.2026	13.01.2026
2	КУЧЕРАК Ірина Володимирівна, кандидатка педагогічних наук, доцентка	09.02.2026	09.02.2026
3	КУЧЕРАК Ірина Володимирівна, кандидатка педагогічних наук, доцентка	16.03.2026	16.03.2026

Дата видачі завдання: 13.01.2026

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Вибір та затвердження теми, змісту кваліфікаційної роботи, узгодження з науковим керівником	січень	Виконано
2	Вивчення та аналіз наукової літератури з проблематики дослідження	січень	Виконано
3	Виконання вступу та першого розділу	січень	Виконано
4	Виконання другого розділу (організація та результати емпіричного дослідження)	лютий	Виконано
5	Виконання третього розділу (проведення програми профілактики девіантної поведінки підлітків та оцінка її ефективності)	березень-квітень	Виконано
6	Формулювання висновків, оформлення додатків, списку використаних джерел	квітень	Виконано

7	Одержання відгуку, рецензії, перевірка кваліфікаційної роботи на плагіат	квітень-травень	Виконано
8	Подання роботи на кафедру	травень	Виконано

Здобувачка освіти

Керівник роботи

(магістерського) рівня

Возмарині Олександр Олександрович

за темою: «Психологічні чинники девіантної поведінки студентів закладу професійної освіти»

Військові дії, вимушене переселення, економічна нестабільність, втрата близьких, протіивний психосоматичний стрес та деструктивний вплив соціальних мереж призводять до суттєвого збільшення проявів девіанцій серед молоді.

Підлітковий вік і без того є критичним періодом формування особистості, що характеризується емоційною нестабільністю, пошуком ідентичності, схильністю до ризикованої поведінки. У сучасних реаліях ці природні вікові особливості посилюються травматичним досвідом війни, що призводить до зростання тривожності, агресії, булінгу, суїцидальних проявів та дезадаптивної поведінки. Зважаючи на означення, актуальність порушеної теми не викликає сумнівів. Окрім того, дослідження психологічних чинників девіантної поведінки є важливим для розробки ефективних програм профілактики та психологічної корекції.

У кваліфікаційній роботі здобувачка провела ґрунтовний теоретичний аналіз сутності, видів, причин і форм девіантної поведінки в старшій підлітковому віці, розглянула вікові, соціально-психологічні та індивідуальні психологічні чинники її виникнення. Було вивчено роль психологічної адаптації закладу професійної освіти у профілактиці та корекції девіантної поведінки.

У емпіричній частині роботи здійснено діагностичне дослідження психологічних чинників девіантної поведінки серед студентів закладу

ДЗВО «УНІВЕРСИТЕТ МЕНЕДЖМЕНТУ ОСВІТИ»
БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ ІНСТИТУТ НЕПЕРЕРВНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ

Кафедра педагогіки, психології та менеджменту

ВІДГУК

наукового керівника на кваліфікаційну роботу здобувача вищої освіти другого
(магістерського) рівня

Розмариці Ольги Олегівни

за темою: «Психологічні чинники девіантної поведінки студентів закладу
професійної освіти»

Військові дії, вимушене переселення, економічна нестабільність, втрата близьких, постійний психоемоційний стрес та деструктивний вплив соціальних мереж призводять до суттєвого збільшення проявів девіацій серед підлітків.

Підлітковий вік і без того є критичним періодом формування особистості, що характеризується емоційною нестабільністю, пошуком ідентичності, схильністю до ризикованої поведінки. У сучасних реаліях ці природні вікові особливості посилюються травматичним досвідом війни, що призводить до зростання тривожності, агресії, булінгу, суїцидальних проявів та делінквентної поведінки. Зважаючи на означене, актуальність порушеної теми не викликає сумнівів. Окрім того, дослідження психологічних чинників девіантної поведінки є важливим для розробки ефективних програм профілактики та психологічної корекції.

У кваліфікаційній роботі здобувачка провела ґрунтовний теоретичний аналіз сутності, видів, причин і форм девіантної поведінки в старшому підлітковому віці, розглянула вікові, соціально-психологічні та індивідуально-психологічні чинники її виникнення. Було вивчено роль психологічної служби закладу професійної освіти у профілактиці та корекції девіантної поведінки.

У емпіричній частині роботи здійснено діагностичне дослідження психологічних чинників девіантної поведінки серед студентів закладу

професійної освіти, розроблено та апробовано програму профілактики девіантної поведінки, проаналізовано її ефективність та підготовлено практичні рекомендації для педагогів і батьків.

Рівень підготовленості здобувачки до виконання наукового дослідження високий. Опрацьовано значну кількість наукових джерел, продумано застосовано комплекс теоретичних та емпіричних методів дослідження. Матеріал викладено логічно, послідовно та аргументовано. Висновки є обґрунтованими та корелюють з метою і завданнями роботи.

Кваліфікаційна робота відповідає вимогам, що висуваються до магістерських робіт. Під час виконання роботи здобувачка продемонструвала високий рівень самостійності, аналітичних здібностей та практичної орієнтованості.

Вважаємо, що кваліфікаційна робота Розмариці Ольги Олегівни виконана на належному теоретичному та практичному рівнях, містить елементи наукової новизни, має практичну цінність і оформлена відповідно до встановлених вимог.

Робота рекомендується до захисту на засіданні екзаменаційної комісії. Кваліфікаційна робота заслуговує **92 бали (оцінка ECTS -A, відмінно)**.

Науковий керівник:

кандидат педагогічних наук, доцент
кафедри педагогіки, психології та
менеджменту

Ірина КУЧЕРАК

АНОТАЦІЯ

Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня «магістр»: 177 сторінок, 2 рисунки, 4 таблиці, 8 додатків, 60 літературних джерел.

Мета дослідження: на основі теоретичного аналізу та емпіричного дослідження проблеми розробити програму профілактики девіантної поведінки дітей старшого підліткового віку та рекомендації педагогам і батькам щодо попередження та подолання девіантної поведінки старших підлітків.

Об'єкт дослідження: процес формування та прояву девіантної поведінки студентів закладу професійної освіти.

Предмет дослідження: психологічні механізми та чинники, що зумовлюють виникнення та прояв девіантної поведінки дітей старшого підліткового віку (студентів закладу професійної освіти) в умовах сучасного соціального середовища.

Методи дослідження: теоретичні (аналіз, синтез, узагальнення, класифікація, систематизація, конкретизація) – опрацювання літературних джерел, визначення сутності, видів, форм прояву девіантної поведінки підлітків; дослідження вікових, соціально-психологічні та індивідуально-психологічні чинників девіантної поведінки студентів закладів професійної освіти; вивчення теоретичних засад впливу військових подій та вимушеного переселення на формування девіантної поведінки у дітей підліткового віку; емпіричні (спостереження, опис, анкетування, опитування, тестування, аналіз документів) – даний метод дозволяє проаналізувати чинники схильності підлітків до проявів девіантної поведінки; скласти програму профілактики та корекції девіантної поведінки студентів в умовах професійної освіти; статистичні (кількісна та якісна обробка результатів психологічних досліджень).

Теоретичне значення роботи полягає у комплексному дослідженні психологічних чинників девіантної поведінки підлітків, аналізі особливостей їх особистісного та емоційно-мотиваційного розвитку, у висвітленні ролі

психологічної служби закладу професійної освіти у профілактиці та корекції девіантної поведінки студентів.

Практичне значення роботи виявляється в створенні та апробації програми профілактики девіантної поведінки студентів в умовах закладу професійної освіти, розробці рекомендації педагогам та батькам щодо попередження та подолання девіантної поведінки підлітків.

Апробація програми профілактики девіантної поведінки студентів закладу професійної освіти свідчить про її ефективність. Результати контрольної діагностики показали, що вона сприяла розвитку соціальних навичок у здобувачів освіти, формуванню відповідальної та безпечної поведінки, підвищенню свідомості щодо власного здоров'я та безпечного способу життя, а також покращенню психологічного клімату в групі.

Сутність, види, причини прояву девіантної поведінки дітей старшого підліткового віку та роль психологічної служби закладу освіти у профілактиці та корекції девіантної поведінки студентів розкрито у статті «Психологічна служба як ресурс профілактики девіантної поведінки дітей старшого підліткового віку в умовах професійної освіти», що прийнята до друку в обласний інформаційно-методичний журнал «Професіонал» НМЦ ПТО у Миколаївській області. В статті обґрунтовано доцільність використання сучасних психодіагностичних інструментів для виявлення схильності дітей старшого підліткового віку до девіантної поведінки. Також описані ефективні форми профілактичної роботи і запропоновано авторський тренінг за темою «Запобігання ризикованою поведінки».

Ключові слова: девіантна поведінка, девіації, деструктивна поведінка, адикції, асоціальна поведінка, діти старшого підліткового віку, студенти закладу професійної освіти, психологічна служба закладу освіти, профілактика.

ABSTRACT

The qualification thesis for obtaining the Master's degree comprises 177 pages, 2 figures, 4 tables, 8 appendices, and 60 references.

The aim of the research is to develop a program for the prevention of deviant behavior in older adolescents, as well as to provide recommendations for teachers and parents on preventing and overcoming deviant behavior, based on theoretical analysis and empirical study of the problem.

The object of the research is the process of formation and manifestation of deviant behavior among students of vocational education institutions.

The subject of the research is the psychological mechanisms and factors determining the emergence and manifestation of deviant behavior in older adolescents (students of vocational education institutions) within the modern social environment. Research methods include: theoretical methods (analysis, synthesis, generalization, classification, systematization, specification) aimed at processing scientific literature, defining the essence, types, and forms of deviant behavior in adolescents; studying age-related, socio-psychological, and individual-psychological factors of deviant behavior among students of vocational education institutions; examining the theoretical foundations of the impact of military events and forced displacement on the formation of deviant behavior in adolescents; empirical methods (observation, description, questionnaires, surveys, testing, document analysis), which enabled the analysis of factors influencing adolescents' propensity for deviant behavior and the development of a prevention and correction program in vocational education settings; statistical methods (quantitative and qualitative analysis of psychological research results).

The theoretical significance of the study lies in a comprehensive examination of the psychological factors of deviant behavior in adolescents, analysis of the peculiarities of their personal and emotional-motivational development, and highlighting the role of the psychological service in vocational education institutions in preventing and correcting deviant behavior.

The practical significance of the research is reflected in the development and approbation of a prevention program for deviant behavior among students in vocational education institutions, as well as in the formulation of recommendations for teachers and parents regarding the prevention and correction of adolescent deviant behavior.

The approbation of the prevention program for deviant behavior among students of vocational education institutions confirms its effectiveness. The results of the control diagnostics demonstrated that the program contributed to the development of social skills, formation of responsible and safe behavior, increased awareness of personal health and a healthy lifestyle, and improvement of the psychological climate within the group.

The essence, types, and causes of deviant behavior in older adolescents, as well as the role of the psychological service of educational institutions in its prevention and correction, are presented in the article «Psychological Service as a Resource for Preventing Deviant Behavior in Older Adolescents in Vocational Education Settings», accepted for publication in the regional informational and methodological journal «Professional» of the Scientific and Methodological Center for Vocational Education in Mykolaiv region. The article substantiates the expediency of using modern psychodiagnostic tools to identify adolescents' propensity for deviant behavior and describes effective forms of preventive work, including an author's training program titled «Prevention of Risky Behavior».

Keywords: deviant behavior, deviations, destructive behavior, addictions, antisocial behavior, older adolescents, students of vocational education institutions, psychological service of educational institutions, prevention.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	13
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ СТУДЕНТІВ ЗАКЛАДУ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ.....	17
1.1 Сутність девіантної поведінки, її види, причини та форми прояву в старшому підлітковому віці.....	17
1.2 Вікові, соціально-психологічні та індивідуально-психологічні чинники девіантної поведінки студентів закладів професійної освіти.....	26
1.3 Роль психологічної служби закладу професійної освіти у профілактиці та корекції девіантної поведінки студентів.....	39
Висновки до розділу 1.....	46
РОЗДІЛ 2 ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ СТУДЕНТІВ ЗАКЛАДУ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ.....	49
2.1 Організація та методи дослідження схильності до девіантної поведінки дітей старшого підліткового віку.....	49
2.2 Аналіз результатів дослідження психологічних чинників девіантної поведінки студентів.....	61
2.3 Основні напрями і методи профілактичної та корекційної роботи зі студентами, схильними до девіантної поведінки.....	79
Висновки до розділу 2.....	87
РОЗДІЛ 3 ПРОФІЛАКТИКА ТА ПСИХОЛОГІЧНА КОРЕКЦІЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ СТУДЕНТІВ У ЗАКЛАДІ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ.....	90
3.1 Програма профілактики девіантної поведінки дітей старшого підліткового віку.....	90
3.2 Аналіз ефективності програми профілактики девіантної поведінки студентів закладу професійної освіти.....	121

3.3 Рекомендації педагогам та батькам щодо попередження та подолання девіантної поведінки старших підлітків.....	128
Висновки до розділу 3.....	136
ВИСНОВКИ.....	139
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	146
ДОДАТКИ.....	153

ВСТУП

Проблема дослідження девіантної поведінки студентів закладів професійної освіти не є новою чи унікальною, але на сучасному етапі розвитку психологічної науки займає вагоме місце. Військові дії, вимушене переселення, економічна, соціальна та політична нестабільність, зміна духовних цінностей в підлітковому середовищі, деструктивний вплив соціальних мереж, засобів масової інформації та кіберпростору призводять до збільшення проявів девіацій серед підлітків.

Підлітковість – один з найскладніших вікових періодів у житті людини. Період, коли відбувається своєрідний перехід від дитинства до дорослості, загострюється потреба у самовираженні, сепарації, формується самоідентифікація, відбувається гормональна перебудова організму, яка, в свою чергу, впливає на роботу мозку та центральної нервової системи, що призводить до емоційної нестабільності. Невпевненість у собі, висока тривожність, відчуття самотності, психоемоційні перевантаження, низький рівень емоційно-вольового контролю впливають на формування у підлітків девіантної поведінки. Військові дії, бомбардування, евакуація, постійний страх втрати близьких людей, тривога за майбутнє спричиняють добровільну соціальну ізоляцію підлітка, яка, в свою чергу, підсилює ризики виникнення асоціальної поведінки. Адже, підлітки є найбільш вразливою категорією населення під час військових дій і потребують посиленої уваги всі педагогічних працівників (викладачів, психологів, соціальних педагогів закладів освіти).

На жаль, тільки у 2025 році було виявлено 65 кримінальних правопорушень диверсійного характеру серед неповнолітніх [45]; кількість самогубств та спроб суїциду зросла на 17% [53]; кількість випадків булінгу серед підлітків неухильно підвищується (130 зафіксованих випадків тільки за перші чотири місяці року) [18]; все частіше діти вдаються до фактів вандалізму.

Тому дослідження психологічних чинників девіантної поведінки є актуальною потребою на даний час.

Проблема вивчення причин та чинників девіантної поведінки набула значного інтересу серед учених ще у часи Стародавнього світу. Актуальна вона і сьогодні, особливо в умовах, коли цифрове середовище, медіа та соціальні мережі формують норми і моделі поведінки дітей старшого підліткового віку.

Дослідженням психологічних чинників девіантної поведінки підлітків займалися Т. Мостова, О. Бондарчук, О. Сафін, С. Байда. Методам профілактики та корекції девіантної поведінки присвячені роботи О. Безпалько, А. Капської, Л. Вольнової, Н. Заверико, К. Седих тощо. Питання важковихованості досліджували такі видатні українські вчені як А. Макаренко, В. Сухомлинський, К. Ушинський. Причини дитячої злочинності досліджували такі закордонні вчені, як Ч. Ломброзо, Дж. Боублі, С. Рей. Феномен «дітей вулиць» вивчали Т. Паронс, Р. Мертон, А. Коен.

Мета дослідження: на основі теоретичного аналізу та емпіричного дослідження проблеми розробити програму профілактики девіантної поведінки дітей старшого підліткового віку та рекомендації педагогам і батькам щодо попередження та подолання девіантної поведінки старших підлітків.

Об'єкт дослідження: процес формування та прояву девіантної поведінки студентів закладу професійної освіти.

Предмет дослідження: психологічні механізми та чинники, що зумовлюють виникнення та прояв девіантної поведінки дітей старшого підліткового віку (студентів закладу професійної освіти) в умовах сучасного соціального середовища.

Завдання:

1) вивчити сутність девіантної поведінки, її види, причини та форми прояву в старшому підлітковому віці; дослідити вікові, соціально-психологічні та індивідуально-психологічні чинники девіантної поведінки студентів закладів професійної освіти;

2) розглянути роль психологічної служби закладу професійної освіти у профілактиці та корекції девіантної поведінки студентів; окреслити основні напрями і методи профілактичної та корекційної роботи зі студентами,

схильними до девіантної поведінки; вивчити методи дослідження схильності до девіантної поведінки дітей старшого підліткового віку;

3) вивчити методи дослідження схильності до девіантної поведінки дітей старшого підліткового віку;

4) здійснити аналіз результатів дослідження психологічних чинників девіантної поведінки студентів закладу професійної освіти;

5) розробити програму профілактики девіантної поведінки студентів та експериментально її перевірити; скласти рекомендації педагогам та батькам щодо попередження та подолання девіантної поведінки підлітків.

Методи дослідження:

➤ теоретичні (аналіз, синтез, узагальнення, класифікація, систематизація, конкретизація) – опрацювання літературних джерел, визначення сутності, видів, форм прояву девіантної поведінки підлітків; дослідження вікових, соціально-психологічних та індивідуально-психологічних чинників девіантної поведінки студентів закладів професійної освіти; вивчення теоретичних засад впливу військових подій та вимушеного переселення на формування девіантної поведінки у дітей підліткового віку;

➤ емпіричні (спостереження, опис, анкетування, опитування, тестування, аналіз документів) – даний метод дозволяє проаналізувати чинники схильності підлітків до проявів девіантної поведінки; скласти програму профілактики та корекції девіантної поведінки студентів в умовах професійної освіти;

➤ статистичні (кількісна та якісна обробка результатів психологічних досліджень).

Теоретичне значення роботи полягає у комплексному дослідженні психологічних чинників девіантної поведінки підлітків, аналізі особливостей їх особистісного та емоційно-мотиваційного розвитку, у висвітленні ролі психологічної служби закладу професійної освіти у профілактиці та корекції девіантної поведінки студентів.

Практичне значення роботи виявляється в створенні та апробації програми профілактики девіантної поведінки студентів в умовах закладу професійної освіти, розробці рекомендації педагогам та батькам щодо попередження та подолання девіантної поведінки підлітків.

Експериментальна база дослідження – заклад професійної (професійно-технічної) освіти «Миколаївський центр професійної освіти», який здійснює підготовку з робітничих професій, професійно-технічне навчання, перепідготовку, підвищення кваліфікації.

Апробація результатів дослідження. Сутність, види, причини прояву девіантної поведінки дітей старшого підліткового віку та роль психологічної служби закладу освіти у профілактиці та корекції девіантної поведінки студентів розкрито у статті «Психологічна служба як ресурс профілактики девіантної поведінки дітей старшого підліткового віку в умовах професійної освіти», що прийнята до друку в обласний інформаційно-методичний журнал «Професіонал» НМЦ ПТО у Миколаївській області. В статті обґрунтовано доцільність використання сучасних психодіагностичних інструментів для виявлення схильності дітей старшого підліткового віку до девіантної поведінки. Також описані ефективні форми профілактичної роботи і запропоновано авторський тренінг за темою «Запобігання ризикованою поведінки».

РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ СТУДЕНТІВ ЗАКЛАДУ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ

1.1 Сутність девіантної поведінки, її види, причини та форми прояву в старшому підлітковому віці

Проблема девіантної поведінки підлітків займає провідне місце в наукових дослідженнях сучасних педагогів, психологів, соціологів, кримінологів, психіатрів. Адже, наша країна переживає періоди соціальної і політичної нестабільності (пандемія COVID-2019, повномасштабна війна, вимушене переселення, трудова міграція, економічна нестабільність через зниження попиту на ринку праці, негативний вплив цифрового середовища), які підвищують рівень тривожності, агресії, фрустрації у дітей старшого підліткового віку. Це створює передумови для виникнення різних форм девіантної поведінки як способу психологічного захисту і протесту. Тому з'являється необхідність створення ефективних профілактичних програм запобігання проявам девіантної поведінки серед студентів та психокорекційних програм для підлітків, що вже порушили загальновстановлені норми поведінки.

Поняття «**девіація**» та «**девіантна поведінка**» вперше ввів у наукову термінологію Р. Мертен, американський соціолог. Він зазначав, що девіантна поведінка – це така поведінка, за якої людина намагається досягти схвалених суспільством цілей, але не користується соціально схваленими способами досягнення таких цілей [11].

Ірвінг Гофман, розвиваючи теорію Мертена, припускав, що всі без винятку люди певною мірою є девіантними, адже за деяких обставин обов'язково порушать загальноприйняті норми [11].

Французький соціолог Е. Дюркгайм терміном «**девіації**» визначав такі прояви, як проституція, алкоголізм, наркоманія, правопорушення [16].

О. Христюк при поясненні терміну «**девіантна поведінка**» звертається до Психологічної енциклопедії і трактує таку поведінку як певні вчинки людини,

які суперечать загальноустановленим цінностям, правилам і нормам моралі, що, в свою чергу, призводить до правової відповідальності, покарання, лікування [48].

І. Парфанович, І.М. Трубавіна вважають, що **девіантна поведінка** – це сукупність негативних дій і вчинків окремої особи або групи, які не узгоджуються із загальноприйнятими соціальними стандартами та розцінюються як порушення моральних і правових норм, встановлених у суспільстві. Тоді як девіантність – це соціально-психологічний стан людини, за якого вона готова порушити загальноприйняті норми. А девіація – це вчинок, що порушує встановлені соціальні норми [31].

Але тоді постає питання, що ж таке «норма»? О. Христюк наголошує, що норма – це елемент колективної свідомості, який виражається у спільних уявленнях і вимогах групи до поведінки її членів з урахуванням їхніх соціальних ролей. І виділяє правові, моральні та естетичні норми. При цьому невиконання правових норм призводить до покарання, а порушення моральних та естетичних – лише тільки до суспільного осуду. [48].

Є. Туріель, у свою чергу, розрізняє три ключові види соціальних норм і правил, які відрізняються за своїм змістом, значущістю, походженням та рівнем узагальненості: моральну (що стосується питань справедливості, благополуччя, дотримання прав людини), конвенціональну (що впорядковує поведінку в межах соціального порядку) та персональну (особисті пріоритети людини у виборі способу життя).

Відповідно до концепції Л. Колберга, конвенціональні й персональні норми значною мірою зумовлені культурними особливостями та звичаями конкретних спільнот, тоді як моральні норми мають універсальний характер і виступають як загальнообов'язкові принципи для всіх людей. При цьому конвенціональні та персональні норми ґрунтуються на культурних традиціях різних народів чи соціальних груп, а моральні – обов'язкові для виконання всіма [34].

На думку О. Диси та І. Шинкаренко, норма – це еталонні шаблони, що визначають, як люди мають говорити, міркувати, відчувати, як мають діяти за тих чи інших обставин [16].

Отже, узагальнимо: девіантна поведінка – це така поведінка індивіда, що відхиляється від загальноприйнятих моральних, культурних, правових норм та в деяких випадках потребує лікування, покарання, ізоляції тощо [2; 47; 48; 14; 26; 57].

С. Гусаров дотримується погляду, що сьогодні явище девіантної поведінки немає чіткого окресленого наукового статусу і є предметом вивчення багатьох наук: соціології, права, медицини, психології, педагогіки [15].

Сучасна наука має різні підходи до визначення **видів** девіантної поведінки. За критерієм порушення виду соціальних норм та наслідками, О. Змановська виділяє наступні **види девіантної поведінки**: асоціальну, аутодеструктивну та асоціальну [48].

Асоціальна поведінка – це така поведінка, яка виходить за межі законодавчих норм і є соціально небезпечною. свою чергу, поділяється на делінквентну та кримінальну [48; 53].

Щодо визначення поняття «делінквентна поведінка», єдиної думки вчених немає. О. Змановська наголошує, що **делінквентна поведінка** – це скоєння дрібного хуліганства, яке не несе за собою кримінальної відповідальності (вандалізм, систематичні пропуски уроків, бешкетування, дрібні крадіжки тощо). А **кримінальна поведінка** – це скоєння злочинів, за які настає кримінальна відповідальність [48]. На думку І. Парфанович та І. Трубавіної, **делінквентна поведінка** – це будь-яка поведінка, що призводить до порушення правових норм, як незначних (адміністративних та цивільних), так і серйозних (кримінальних) [17].

О. Змановська відносить акти вандалізму до делінквентної поведінки, як руйнівної, такої, що завдає шкоду суспільству. Д. Кантер виділяє такі мотиви вандалізму:

- матеріальний зиск, помста;

- нудьга, спроба отримати нові відчуття;
- некерована агресія;
- спосіб самоствердитися, звернути на себе увагу;
- графіті;
- спосіб дослідити принцип роботи механізму (у дитячому віці) [48].

І. Кошова, О. Кресан наголошують, що участь підлітків у неформальних молодіжних деструктивних об'єднаннях, захоплення субкультурою, є різновидом делінквентної поведінки. Сюди ж можна віднести і феномен «вуличних дітей», а також бродяжництва [20].

Асоціальна поведінка – це дії, що порушують моральні та етичні цінності і деструктивно впливають на міжособистісні відносини. До асоціальної (аморальної) поведінки О. Знамовська відносить проституцію, агресивну поведінку, сексуальні відхилення [48].

Парафілії (сексуальні девіації) – це нетипові статеві потяги, чи способи їх задоволення. За об'єктом парафілії поділяються на педофілію, фетишизм, некрофілію тощо. За способом задоволення потягу – на візіонізм, ексгібіціонізм, скопофілію та ін. [20].

Проституція – це надання сексуальних послуг за грошову винагороду [31].

Агресивна поведінка полягає у погрозах заподіяти шкоду іншим особам або у випадку, що вже має місце [31].

Аутодеструктивна поведінка – це така поведінка, що відхиляється від загальноприйнятої психологічної (а іноді і медичної) норми і несе загрозу особистому благополуччю. До аутодеструктивної поведінки відносяться суїцидальні нахили, ризикована поведінка (наприклад, екстремальні захоплення) та адиктивна поведінка [48].

Суїцидальна поведінка – це спроба вчинення самогубства або самогубство, або інші суїцидальні активності (думки, погрози, висловлювання про самогубство). Виділяють істинне самогубство (коли людина хоче померти, втративши сенс життя), демонстративне (бажання привернути до себе увагу) та приховане (смерть через невиправданий ризик, екстремальні дії) [34; 48].

Адиктивна поведінка – це форма девіантної поведінки, за якої людина прагне «втекти від реальності» через штучну зміну психічного стану за допомогою вживання хімічних речовин або фіксації своєї уваги на певній діяльності [31; 20; 34, 48].

Психологічна залежність – це потреба усунути емоційний та психічний дискомфорт [20]. Фізична залежність – потреба усунути фізичний дискомфорт, що формується внаслідок вживання психотропних засобів. Як наслідок, виникає захворювання (алкоголізм, наркоманія, токсикоманія тощо) [20].

До поведінкових адикцій відносять:

- адикції відносин (любовна адикція, адикція самотності, сексуальна адикція, віктимна адикція, суїцидальна адикція);

- віртуальні адикції (залежність від телебачення, комп'ютерних ігор, мобільних телефонів тощо). Поділяється на комп'ютерну залежність – прагнення весь вільний час проводити за комп'ютером, відмова від соціального спілкування; віртуальну залежність – бажання постійно «знаходитися» у всесвітній мережі Internet; гемблінг (лудоманія) - тривала залученість у гру; постійні думки про гру;

- адикції досягнень (спортивні навантаження, екстремальні захоплення, трудовоголізм);

- адикції значимості (залежність від шопінгу, марення збагачення, колекціонування тощо);

- ідеологічні адикції (приналежність до секти, культизм тощо). Релігійна залежність несе загрозу відчуження від зовнішнього світу, від людей, які не є членами ідеологічних об'єднань (сект, общин). Причина виникнення такої залежності – спроба перенести відповідальність за власні вчинки на інших, пошук сенсу життя, «відпущення гріхів». З часом з'являється психологічна залежність від релігійного діяча [31; 34; 20; 48; 54; 56].

Проміжні адикції – це адикції, пов'язані з їжею (адикції голодування, переїдання, схуднення). Серед дітей підліткового віку кількість харчових адикцій невпинно зростає. Дана залежність несе в собі ризик серйозних хвороб

і летальних випадків. Найчастіше на дані розлади страждають дівчата та жінки віком від 12-13 років і до 30 років. [20].

Форми адиктивної поведінки мають властивість переходити одна в одну. Вилікувавшись від наркоманії, наприклад, підліток може стати залежним від комп'ютерних ігор. Найнебезпечнішою формою адиктивної поведінки для підлітка є хімічна адикція (непереборний потяг до психотропних речовин).

Виділяють наступні детермінанти вживання психотропних речовин:

- ✓ атарактичні (відчуття «ейфорії» та релаксації);
- ✓ сублімісивні (бажання належати до групи та отримати її схвалення);
- ✓ гедоністичні (досягнення фізичного задоволення);
- ✓ гіперактивація (підняття власної самооцінки);
- ✓ псевдокультурні (бажання здаватися дорослим, цікавість, нові враження).

Але основною спонукальною причиною постійного, систематичного вживання психотропних речовин є домінуюче бажання уникнути болю та напруги [20; 31; 34; 48].

Віктимна поведінка – це така поведінка особи, яка підвищує ймовірність стати жертвою насильства, потерпілою чи інших негативних впливів з боку оточення [20].

Віктимізація – це процес негативного впливу зовнішніх факторів на особистість, який проявляється у її схильності опинятися у вразливих, несприятливих ситуаціях в ролі жертви [20].

До таких зовнішніх чинників можна віднести:

- недоліки сімейного виховання;
- складні життєві обставини;
- руйнівний вплив молодіжних неформальних об'єднань[20].

Після ретельного вивчення наукових джерел, згрупуємо види девіантної поведінки у наочну схему (рис. 1.1).

Рис. 1.1 – Види девіантної поведінки

О. Христук класифікує також види девіантної поведінки за критеріями певних соціальних явищ:

- 1) особисті та масові (залежно від «соціального масштабу» подій);
- 2) позитивні і негативні;
- 3) за суб'єктом (деструктивні угруповання, офіційні структури, певні соціальні групи осіб);
- 4) залежно від об'єкта (побутові, економічні та інші порушення);
- 5) за часом (довготривалі чи одноразові);
- 6) за видом порушення загальноприйнятих норм (пияцтво, проституція, деструктивні угруповання, злочини тощо) [48].

Л. Вольнова описує загальнонауковий підхід до визначення видів девіацій і класифікує за такими ознаками:

- ✓ залежно від характеру (економічні, соціальні, фізичні, психічні порушення тощо);
- ✓ за ступенем відхилень (первинні і вторинні);
- ✓ залежно від масштабу (групові, такі як відхильна поведінка футбольних фанатів або деструктивних молодіжних угруповань; індивідуальні (особисті, ізольовані, такі як порушення певних потягів);
- ✓ у часовому вимірі (епізодичні, які стались, наприклад, під впливом групи і тривалі);
- ✓ залежно від динаміки (стійкі, при яких простежується одна форма девіантної поведінки і нестійкі, коли одночасно простежується схильність до декількох видів девіацій);
- ✓ за організацією (стихійні, що виникають під впливом обставин або емоційних станів та сплановані, тобто цілеспрямовані);
- ✓ за видом норми, що порушується і наслідками (негативні, що несуть загрозу людині чи суспільству, наприклад, самогубство, кримінальні злочини та позитивні, що схвалюються суспільством, призводять до особистісного зростання, наприклад, нові наукові відкриття, прорив у політичній чи економічній діяльності);

✓ залежно від націленості на себе або інших (експансивні, що стосуються життя інших людей, наприклад, згвалтування, насилля, грабїж; неекспансивні, що націлені на себе і не зачіпають сфери життя оточуючих, такі як самогубство, нервова булімія; егоїстичні, що направлені на задоволення власних потягів, наприклад, хімічні, сексуальні адикції; альтруїстичні, наприклад, вчинення самогубства з міркувань релігійного фанатизму);

✓ за усвідомленістю власних дій (усвідомлені, коли людина розуміє наслідки своїх дій і неусвідомлені, зазвичай, скоєні людьми з розладами психіки);

✓ за структурованістю відхилень (організовані, коли людина чітко знає свої ролі і неструктуровані) [9].

Існує декілька теорій виникнення девіантної поведінки. Л. Вольнова виокремлює біологічні, психологічні та соціальні теорії. Згідно з **біологічними теоріями**, схильність до девіантної поведінки є вродженою і обумовлюється анатомічною та соматичною будовою людини, типом темперамента (біосоціологічний підхід). А також залежить від спадковості (еволюційний підхід Ч Дарвіна). Г. Мендель вважає схильність до протиправних дій вродженою (психогенетичний підхід). К. Лоренц зазначає, що агресивність - це вроджений інстинкт людини, адже необхідно завоювати «своє місце під сонцем» [9].

В основі **психологічних теорій** лежать вчення про те, що схильність людини до девіацій залежить від особливостей психіки (насамперед, від рівня фрустрації, агресивності, когнітивних шаблонів, відчуття власної неповноцінності тощо) [9].

Соціологічна теорія полягає в тому, що поведінка індивіда залежить від оточення, соціального досвіду, від особливостей виховання, вміння пристосуватися до певних умов або обставин. Іноді людина вчиняє правопорушення або асоціальні діяння, адже не може в інший спосіб досягти визначених цілей [9; 54; 56].

1.2 Вікові, соціально-психологічні та індивідуально-психологічні чинники девіантної поведінки студентів закладів професійної освіти

Для того, щоб зрозуміти індивідуально-психологічні чинники девіантної поведінки дітей старшого підліткового віку, необхідно дослідити їх **вікові особливості**. У сучасній науці не існує єдиної думки щодо хронологічних рамок підліткового віку. Е. Еріксон зазначає, що період підліткового віку та юності охоплює межі від 13 до 18 років [43]. А за класифікацією ООН, старший підлітковий вік триває з 15 до 19 років. О. В. Білоус [4] називає вік з 15 до 18 років раннім юнацьким віком. У нашому дослідженні ми будемо користуватися класифікацією ООН і досліджуватиме вікові особливості саме дітей старшого (пізнього) підліткового віку, адже вони і є студентами закладів професійної освіти.

Задля зручності аналізу вікових особливостей дітей старшого підліткового віку, дані представимо у вигляді таблиці 1.1

Таблиця 1.1

Вікові особливості дітей старшого підліткового віку

Сфери розвитку	Вікові особливості. Прояви у поведінці
Анатомо-фізіологічні особливості	Завершується етап статевого дозрівання. Але процеси росту і розвитку всіх систем організму продовжуються. Відбуваються важливі зміни в усіх системах організму. Збільшується зріст (але інтенсивність росту не так швидка, як в середньому підлітковому віці), вага тіла, об'єм грудної клітини. Завершуються формуватися пропорції тіла. Деякі зони росту ще можуть бути відкритими, але поступово завершується окостеніння скелету. Артеріальний тиск стабілізується. Серце збільшується у розмірах. Дитина стає фізично витривалішою. Зростає сила м'язів. Також активного розвитку набуває нервова система. Завершується формування головного мозку [4; 6; 43; 45].

Продовження таблиці 1.1

Особливості психологічного розвитку	Активно формується «Я-концепція». Дитина здатна до саморегуляції. Прагне самоповаги, визначення. Почувається самотньо. Часто відчуває емоційну напруженість, тривожність, замкнутість. Під час кризи 17-років може з'явитись відчуття страху перед майбутнім. Одночасно, в юнацькому віці формується здатність управляти емоціями, стримувати агресію. Посилюється самоконтроль. Дитина стає більш врівноваженою, стресостійкою. Зменшується увага до зовнішнього вигляду. Але дівчата стають більш самокритичними. Хлопці часто переоцінюють свої сили, можливості [4; 6; 43; 45].
Соціальний розвиток	Дитина старшого підліткового віку прагне до самовизначення, виявляє бажання займатись суспільно-корисною та громадсько-політичною діяльністю. Відбувається перехід від великих хаотичних компаній однолітків до більш малих, вузьких. Іноді інтимно-орієнтованих. Формується почуття власної гідності. Дитина намагається знайти своє місце у цьому світі, усвідомлює свою приналежність до певної спільноти. Вибудовує власну систему цінностей та духовних постулатів [4; 6; 43; 45].
Психічний та когнітивний розвиток	Провідною діяльністю стає навчально-професійна. Дитина старшого підліткового віку спрямована на професійне самовизначення. Змінюється і мотивація навчальної діяльності. Рівень післядовільної уваги зростає. Підліток починає відшукувати логічне пояснення і теоретичне обґрунтування певним явищам. Рівень інтелектуального розвитку – високий. Формується індивідуальний стиль розумової діяльності. З'являється критичне мислення, тривала концентрація уваги; дитина може запам'ятовувати великі обсяги інформації та вільно переказувати їх; абстрактно-логічне мислення на високому рівні, сформована як довільна так і післядовільна увага [4; 6; 43; 45].

Отже, старший підлітковий та юнацький вік – один з найскладніших вікових періодів у житті людини. Період, коли відбувається своєрідний перехід

від дитинства до дорослості, загострюється потреба у самовираженні, сепарації, формується самоідентифікація, відбувається гормональна перебудова організму, яка, в свою чергу, впливає на роботу мозку та центральної нервової системи, що призводить до емоційної нестабільності. Невпевненість у собі, висока тривожність, відчуття самотності, низький рівень емоційно-вольового контролю, психоемоційні перевантаження впливають на формування девіантної поведінки.

О. Христюк виділяє такі чинники виникнення девіантної поведінки:

- ✓ соціальні (економічні, політичні умови країни: низький рівень життя населення, безробіття, викривлення моральних цінностей, трансформація інституту сім'ї, відсутність статевої моралі, легкий доступ до тютюнових виробів, алкогольних напоїв, наркотичних речовин, поширення руйнівних молодіжних субкультур низький рівень освіти тощо);

- ✓ соціально-психологічні (умови взаємодії дитини із власною родиною, формування позитивного «Я-образу» під впливом навіювання батьків, формування самоповаги, самооцінки дитини);

- ✓ педагогічні (педагогічна занедбаність, стиль виховання у родині, статус дитини в учнівському середовищі, ефективна або неефективна виховна робота закладу освіти, взаємовідносини із вчителями, позаурочна зайнятість тощо);

- ✓ індивідуально-психологічні (акцентуація характеру; розвиток когнітивних якостей; стресостійкості, рівень тривожності, потреба у самоствердженні, бажання здаватися дорослим) [48].

Досліджуючи **соціальні** детермінанти виникнення девіантної поведінки у дітей старшого підліткового віку, слід звернути увагу на такі фактори як повномасштабна війна в Україні та вимушене переселення. Підлітки є найуразливішою категорією населення під час військових конфліктів і вимушеного переселення. Адже, у підлітковому віці формується особистість, відбувається процес пошуку власної «Я-концепції», завершується сепарація. Підліток знаходиться у стані емоційної нестабільності, підвищеної тривожності. Але рівень емоційно-вольового контролю ще є низьким. А нашарування

постійного страху за своє життя і життя близьких людей, систематичних бомбардувань та обстрілів, повітряних тривог, зміни місця проживання призводять до депресій, агресії, тривожності, стресових розладів. Вимушена зміна місця проживання та порушення родинних зв'язків спричиняють соціальну дезадаптацію, дитина має інтегруватись в нове середовище, часто стикається з явищами булінгу з боку однолітків. Підліток відчуває абсолютну безпорадність, самотність, а часто і власно провину. Фінансові труднощі родини, що покинула власні домівки, спонукають підлітка до пошуку тимчасового заробітку і не завжди такий заробіток є законним.

Підліткам, які пережили війну, часто властиві ПТСР, тривожність, кататонічний синдром, добровільна ізолюваність від суспільства, замкнутість, агресія, схильність до скоєння злочинів [7; 38].

За дослідженнями О. Яцини, тільки за перший рік війни психічних травм зазнали 75% українських підлітків. А чим довше триває війна, тим більш страшні наслідки для психічного здоров'я дітей та підлітків [38].

Зміна звичайного життєвого середовища впливає на формування поведінки старших підлітків. Адже, дитина втрачає налагоджені соціальні контакти через зміну місця проживання і навчання. У новому закладі освіти часто виникають складності у спілкуванні з однолітками. Підліток відчуває себе самотнім та незахищеним, тому починає шукати шляхи відновлення контролю над власним життям. Намагається привернути до себе увагу, що проявляється у формі таких девіацій як агресія, пропуски уроків, конфлікти, ризикована поведінка, вживання алкогольних та психотропних речовин. [25, 38].

С Кузікова наголошує, що під час військових конфліктів підлітки набувають як первинної та і вторинної травматизації, а це прямо впливає на їх поведінку, що часто має прояви девіантності та ризикованості. Вчена дослідила, що найпоширенішими проявами соціальної дезадаптації дітей підліткового віку під час війни є паління, віртуальні адикції (залежність від соціальних мереж), самоушкодження, соціальна усамітненість, агресія, конфліктність, зниження мотивації до навчання [21].

Крім ПТСР, соціальної ізоляції, тривожності та агресивності, однією з ключових причин девіантної поведінки підлітків в умовах війни, на думку Д. Бондзика, є надлишок вільного часу, недостатній контроль з боку батьків та відсутність культурно-освітніх заходів. Значна кількість підлітків навчається дистанційно, багато часу проводить вдома, віддаючи перевагу соціальним мережам. Як результат, у 2022 році спостерігався масовий вступ дітей старшого підліткового віку до ЧВК «Редан». А як відомо, неповнолітні піддаються впливу деструктивних об'єднань [3].

В умовах війни найчастіше спостерігаються наступні прояви девіантної поведінки у дітей старшого підліткового віку:

- 1) вживання психотропних та алкогольних речовин з метою подолати стрес;
- 2) ігнорування підлітками чітко встановлених норм та обмежень;
- 3) скоєння кримінальних правопорушень (пограбування, насилля тощо);
- 4) ризикові сексуальні відносини, що призводять до підліткових вагітностей і зараження інфекціями, що статевим шляхом;
- 5) уникнення соціальних контактів, що призводить до погіршення психоемоційного стану [3].

Також на формування девіантної поведінки дітей старшого підліткового віку великий вплив мають засоби масової інформації. Постійне транслявання насильницького контенту створює для підлітка приклад поведінки. Якщо підліток кожен день бачить сцени конфліктів, агресії, вбивств, зґвалтувань, то з часом починає сприймати це як норму, приклад для наслідування [51].

Серед **соціально-психологічних чинників** виникнення девіантної поведінки у дітей старшого підліткового віку велику роль відіграють внутрішньо сімейні цінності, якість родинного спілкування, рівень залученості батьків до виховання дитини. Адже саме сім'я є запорукою здорової соціалізації дитини, саме модель сім'ї впливає на формування в дитини моральних принципів та цінностей, які вона несе у доросле життя [51].

Батьки відіграють провідну роль у формуванні «Я-образу дитини» адже саме в родині закладається фундамент у формуванні самооцінки, усвідомленні власної цінності, впевненості у собі. Якщо батьки навіюють дитині, що вона цінна, важлива, то дитина починає відчувати себе такою. Якщо ж в сім'ї відбувається постійне ігнорування потреб дитини, батьки кажуть «Ти погана», «Ти нічого не вмієш», «Інші можуть краще», дитина починає поступово сприймати це як правду про себе [48].

Дослідження вказують, що у переважній більшості випадків (60-80%) механізм делінквентної поведінки підлітків був сформований саме внаслідок недоліків родинного виховання. Коли батьки не мають бажання, не вміють та не спроможні виховувати дітей [51].

Виокремлено три ключові форми негативного впливу родинного виховання на формування моральних цінностей і особливості поведінки дітей підліткового віку:

- включення їх у бійки, конфлікти, злочинну діяльність, спонукання до вживання алкогольних та психотропних речовин;
- антигромадська безкарна поведінка, яку дитина згодом починає вважати еталоном;
- відторгнення дитини, яке, в свою чергу, призводить до її розчарування в батьках [51].

Вважається, що найпоширенішими помилками родинного виховання є:

- 1) відсутність здорового, ефективного спілкування батьків з дітьми старшого підліткового віку;
- 2) відсутність у батька та матері власних сформованих моральних цінностей;
- 3) нерозуміння емоційно-ціннісної сфери власної дитини;
- 4) деструктивне, агресивне ставлення до підлітка з боку дорослих [51].

Недоліки родинного виховання залишають відбиток на все подальше життя дитини, впливають на схильність до асоціальної поведінки, особливо в старшому підлітковому віці. Суперечки, конфлікти між батьками також

деструктивно впливають на психосоціальний розвиток дитини. За свідченнями кримінальної поліції [51].

К. Мураненко вважає, що девіантна поведінка підлітків формується під впливом поєднання біологічних, психологічних та соціальних детермінант. Але головним чинником виникнення девіацій є саме індивідуально-психологічні особливості неповнолітніх [27].

Розглянемо психобіологічні та особистісно-психологічні передумови виникнення відхилень поведінки у дітей старшого підліткового віку.

Психобіологічні чинники – це порушення в роботі різних систем організму, в тому числі, центральної нервової системи, що мають як спадковий, вроджений, так і набутий характер і утруднюють процес соціалізації людини [9].

До таких чинників відносяться:

1) кризові явища, що обумовлюють психофізіологічний розвиток дітей старшого підліткового віку (прискорений або уповільнений психофізичний розвиток підлітка у період статевого дозрівання; зміна стилю взаємодії з однолітками та дорослими; трансформація самооцінки, бажання бути частиною певної соціальної групи, брати участь у неформальних молодіжних формуваннях;

2) нервові та психічні хвороби, психопатії, прикордонні стани, що ускладнюють соціальний контроль за власними вчинками;

3) розумова відсталість, олігофренія;

4) недоліки у зовнішності, мовленнєві порушення, соматичні обмеження, що можуть призводити до виникнення труднощів у спілкуванні з однолітками;

5) викривлені біологічні потяги [9].

Також на формування девіантної поведінки в старшому підлітковому віці впливають ситуативні характерологічні реакції, що являють собою порушення, не пов'язані з психічними захворюваннями, але викликають труднощі в соціалізації, адаптації та вихованні [9].

В підлітковому віці виявляються у реакціях:

- емансипації (бажання підлітка бути самостійним, не залежати від дорослих, що може проявлятися у пропусках уроків, втечі з дому);
- негативної імітації (копіювання деструктивної поведінки, повторення асоціальних вчинків тощо);
- групування (бажання бути «своїм» у компанії однолітків, наслідуванні думки лідерів, навіть якщо вона розходиться з думками дорослих);
- пов'язані з розвитком сексуальної ідентичності (зацікавленість протилежною статтю, раннє статеве життя, онанізм тощо);
- хобі (естетичні, мануальні, егоцентричні, азартні, комунікативні захоплення) [9].

Також вчені пов'язують акцентуації характеру з виникненням девіантної поведінки, адже вони зумовлюють соціальну адаптацію, взаємовідносини з оточуючими, особливо у ситуаціях стресу. Акцентуації характеру – це такі риси характеру, які дуже помітні і впливають певним чином на поведінку [9].

Підлітки з гіпертимним типом акцентуації відрізняються високою активністю, енергійністю, життєлюбством, товариськістю. Вони легко адаптуються до зміни обставин, мають лідерські якості. Але надмірна активність, бажання отримати нові враження можуть бути причиною девіацій (таких підлітків легко втягнути у конфлікти, схилити до протиправної або асоціальної поведінки) [9].

Діти старшого підліткового віку з циклоїдним типом акцентуації відрізняються коливанням настрою; періоди активності змінюються періодами емоційної чутливості (переважно кожних три-чотири тижні). Такі діти гостро сприймають критику, схильні до самозвинувачення, під час стресових ситуацій потребують підтримки дорослих. Нестійкий настрій може призводити до агресивності; імпульсивність під час періоду активності спричиняє конфлікти, порушення встановлених правил, ризиковані дії. Через нестабільність емоційного стану такі підлітки можуть піддаватися негативному впливу однолітків [9].

Лабільний тип характеру відзначається швидкою зміною емоцій, мінливою поведінкою, вразливістю, імпульсивністю. Такі підлітки шукають емоційної підтримки, спілкуються з обмеженим колом друзів. Схильні до самогубств, втеч [9].

Сенситивний тип акцентуації характеру характеризується емоційною вразливістю, тривожністю, схильністю до аналізу власних вчинків, залежністю від думки оточуючих. Такі підлітки не схильні до проявів агресії чи конфліктності, але уникають відповідальності, піддаються негативному впливу оточуючих. Часто переживають депресивні стани [9].

Підлітки з психастенічним типом акцентуації характеру відзначаються підвищеною тривожністю, напруженістю, схильністю до самоаналізу, непевненістю у собі, низькою стресостійкістю. Вони часто уникають спілкування з однолітками, ухиляються від виконання обов'язків, піддаються негативному впливу [9].

Астеноневротичний тип відрізняється схильністю до надмірного самоаналізу, непевненістю у власних силах, невмотивованим переживанням за власне здоров'я, швидкою фізичною втомлюваністю. Такі підлітки постійно хвилюються через оцінки, потребують схвалення авторитетних осіб, легко ображаються на критику, уникають виконання обов'язків [9].

Підлітки з шизоїдним типом акцентуації характеру відзначаються схильністю до усамітнення, замкнутістю, стриманістю. Вони зосереджені на власних переживаннях, творчості, фантазіях. Воліють бути самостійними, займатися улюбленими справами наодинці, уникають контактів з оточуючими, не мають бажання долучатися до колективної діяльності [9].

Епілептоїдний тип підлітків характеризується прагненням до лідерства, бажанням мати владу над однолітками. Такі діти чітко дотримуються правил, дисципліни; люблять порядок, уважні до дрібниць. Часто агресивні, роздратовані [9].

Головними ознаками істероїдного типу є потреба в увазі, демонстративність, соціальна активність. Такі підлітки схильні до

перебільшення свої почуттів, під впливом обставин або настрою можуть швидко змінити свою поведінку, часто провокують конфлікти. Девіантні вчинки та небезпечні, ризиковані дії такі підлітки можуть зробити задля привернення уваги до себе з боку однолітків та дорослих [9].

Підлітки з нестійким типом акцентуації характеру відзначаються нестійкістю уваги, слабкою самодисципліною, імпульсивністю, постійним бажанням розважатися. Вони не планують свої дії, не замислюються над майбутнім, легко змінюють своє ставлення до ситуації [9].

Конформний тип акцентуації характеру відрізняється прагненням до схвалення, прийняття. Такі підлітки уникають конфліктів, хочуть бути «як всі», легко адаптуються до змін у колективі, майже не висловлюють власну думку. Якщо потрапляють у несприятливе середовище однолітків, легко вчиняють протиправні дії, щоб не відрізнятись від інших [9].

Патологічні (патохарактерологічні) реакції – це такі психогенні прояви особистості, які виражаються у стереотипних, «заучених» відхиленнях поведінки. Вони, частіше за все, виникають у різних стресових або травмуючих ситуаціях. Зазвичай супроводжуються порушеннями роботи органів і вегетативної системи та можуть призводити до труднощів у соціальній адаптації. До них відносять розлади особистості (психопатії) та явно виражені акцентуації характеру. Також до патохарактерологічних відхилень включають невротичні розлади та поведінку, що ґрунтується на символізмі або забобонних ритуалах [9].

Існують певні ознаки перетворення реакцій поведінки в патологічні реакції. До них відносяться тотальність, соціальна дезадаптація та відносна часова стабільність. Якщо хоча б одна з цих ознак не простежується, можна вважати, що характер особистості нормальний, але акцентуований [9].

Психопатичний тип особистості зазвичай формується через поєднання вродженого чи набутого дефіциту нервової системи та впливу несприятливого середовища. Це можуть бути складні умови в сім'ї, насильство або неправильне виховання. Головна особливість такої людини – дисгармонійний розвиток емоцій і волі при відносно збереженому інтелекті. Через це соціальна адаптація

у таких людей ускладнена, а під час стресу вони можуть проявляти дезадаптивну поведінку [9].

Психопатії – це патологічні характери, що зумовлені аномаліями розвитку центральної нервової системи. Поділяються на конституціональні (спадкові) та органічні (зумовлені порушеннями діяльності нервової системи у під час виношування, пологів або у ранньому дитячому віці [9]).

Синдроми психопатичної або психопатоподібної поведінки – це синдроми, які заважають дитині нормально адаптуватися в соціумі і включають підвищену емоційну збудливість, психічну нестійкість та надмірну рухову активність. Спостерігаються у декількох варіантах:

а) афективно збудливий, при якому підлітки є агресивними, конфліктними, некерованими, порушують дисципліну, пропускають уроки. Заборон викликають ще більшу агресію, спротив;

б) психічно-нестійкі особистості (таким підліткам властиві інфантильність, безтурботність, швидка втрата уваги, небажання підкорятися вимогам, пропуски уроків, втечі);

в) гальмуючий патологічний розвиток (формується під впливом неправильно сімейного виховання, частіше за все при надмірній опіці або авторитаризму батьків. Такі діти схильні до підвищеної тривоги, переживань;

г) істероїдний патологічний розвиток, що формується також при надмірній опіці з боку батьків, але з завищенням ролі дитини, наданні дитині ролі кумира;

д) гіперкінетичний синдром або рухова розгальмованість (підвищена рухова активність, бажання бігати, стрибати, неспроможність зосереджувати увагу, підвищена конфліктність) [9].

Неврози – це психічні розлади, що усвідомлюються підлітком і виникають під впливом певних травмуючих обставин. Істеричні синдроми спостерігаються у вигляді емоційних порушень, фобій і мають за мету привернути на себе увагу. У старшому підлітковому віці можуть проявлятися як блювота, кашель. Фобічний синдром – це будь-який невмотивований страх, що зменшується за

допомогою ритуалів (стереотипних дій з метою зниження тривожності). Наприклад, підліток кілька разів перевіряє, чи закриті двері; миє руки через визначені проміжки часу. Синдром нав'язливих станів – повторювані рухи, нав'язливі думки, стереотипні дії [9].

Порушення потягів – це стійке бажання виконати певні дії, після вчинення яких підліток відчуває цілий спектр відчуттів: задоволення, докір, провину або сором. Порушення потягів завжди мають підсвідому природу [9].

Найпоширеніші потягі, властиві дітям старшого підліткового віку:

- kleптоманія;
- піроманія;
- дромоманія;
- дипсоманія;
- порушення сексуальної поведінки [9].

Важливе місце у дослідженні причин девіантної поведінки займає вивчення такого явища як **«педагогічна занедбаність»**. Тому доцільно розглянути сутність педагогічної занедбаності, її чинники та форми прояву [2; 9; 43].

Педагогічна занедбаність – це стійкі відхилення від загальноприйнятих норм в навчальній діяльності дитини, в її поведінці, що зумовлені недоліками сімейного виховання. У дитини в молодшому віці прослідковується несформованість ігрової, навчальної діяльності; обмежені комунікативні навички, дитина не схильна до спілкування [2; 9; 43].

У підлітковому віці для педагогічної занедбаності дитини характерні постійні пропуски уроків без поважних причин, відставання у навчальних предметах, опір педагогічному впливу, негативне ставлення до вчителів, конфлікти з однокласниками, шкідливі звички [2; 9; 43].

У педагогічно занедбаних дітей спостерігається відсутність мотивації до вибору професії, обмеженість соціальних контактів. Такі підлітки часто скоюють правопорушення, схильні до бродяжництва, аморальної поведінки.

Отже, педагогічна занедбаність формується там, де відсутні передумови для гармонійного розвитку дитини, для її вдалої соціалізації.

Разом з поняттям «педагогічна занедбаність» доцільно розглянути таке явище як «важковиховуваність».

Важковиховуваність – це нездатність дитини правильно сприймати основні норми суспільства, низька піддатливість педагогічним впливам [9].

Основними причинами важковиховуваності є:

- негативні наслідки мікро та макросередовища;
- прогалини батьківського виховання;
- недоліки виховного процесу закладу освіти [9].

А Капська виділяла наступні родини, умови проживання в яких спричиняли важковиховуваність у дітей:

- аморальні сім'ї (батьки вживають алкоголь, ведуть розбещений спосіб життя, скоюють кримінальні вчинки);
- родини, що знаходяться у стані постійних конфліктів (в таких сім'ях діти переважно неврівноважені, агресивні, імпульсивні);
- антигромадські сім'ї (дитина з малечку переймає хист до наживи, егоїстичну поведінку, аполітизм; діти у таких сім'ях часто відверто лицемірні, схильні до девіацій);
- родини, що обирають неправильний стиль виховання (надмірно опікають дітей, поводяться занадто авторитарно тощо);

Виділяють наступні риси важковиховуваної дитини підліткового віку:

- 1) відставання в інтелектуальному розвитку, вибіркоче сприйняття довкілля, мовленнєвий розвиток не відповідає віку;
- 2) наявні такі риси характеру, як жорстокість (часто до тварин), лінощі, безвідповідальність, негативні звички тощо;
- 3) часті суперечки з однолітками, педагогами, батьками; конфліктність;
- 4) агресивність, невміння стримувати емоції під час збудження, руйнівні способи самоствердження [2].

1.3 Роль психологічної служби закладу професійної освіти у профілактиці та корекції девіантної поведінки студентів

Фахівці психологічної служби закладу професійної освіти здійснюють свою професійну діяльність відповідно до Положення про психологічну службу у системі освіти України, затвердженого Наказом Міністерства освіти і науки України 22 травня 2018 року № 509 [33].

Основна мета діяльності психологічної служби закладу освіти – зробити освітній процес безпечним, ефективним, результативним, враховуючи індивідуальні особливості кожного учасника освітнього процесу, забезпечуючи особистісну автономію і соціальний добробут студентів та педагогів [30; 31].

Завдання психологічної служби:

- 1) підтримка позитивного соціально-психологічного клімату в педагогічному колективі;
- 2) психологічний супровід всіх учасників освітнього процесу;
- 3) створення сприятливих передумов для розвитку творчого, академічного, інтелектуального потенціалу здобувачів освіти;
- 4) діагностика та своєчасний моніторинг соціально-психологічних проблем учасників освітнього процесу, в тому числі профілактика булінгу та соціально-негативних явищ в студентському середовищі.
- 5) забезпечення врахування індивідуальних потреб та можливостей кожного здобувача освіти [23; 30].

Психологічна служба забезпечує дослідження особливостей фізичного та психічного розвитку студентів, вивчення рівня їх соціальної адаптації, навчальної мотивації. Практичний психолог та соціальний педагог створюють сприятливе освітнє середовище для навчання, самореалізації здобувачів освіти; сприяють підвищенню психологічної обізнаності всіх учасників освітнього процесу [30; 31].

Провідним напрямом діяльності фахівців психологічної служби закладу освіти є **консультування**. Консультування здійснюється як і в індивідуальній, так і в груповій формі та спрямоване на:

- подолання емоційних труднощів учасників освітнього процесу;
- опанування тривожних станів;
- підвищення стресостійкості;
- підтримку особистісного розвитку;
- превенцію деструктивних проявів [23; 30].

Важливою також є **профілактична** робота. Працівники психологічної служби проводять тренінги, семінари, лекції, бесіди з метою підвищення обізнаності студентів щодо способів збереження ментального здоров'я, превенції деструктивних станів [23].

Діагностична діяльність здійснюється з використанням психодіагностичних методик для раннього виявлення можливих порушень і їх своєчасної **корекції** [23].

Робота психологічної служби закладу освіти зазвичай позитивно позначається на ментальному стані студентів. У здобувачів освіти зменшується тривожність й напруження, стабілізується емоційний стан, зростає навчальна мотивація, підвищується якість навчання; удосконалюються комунікативні навички, з'являються соціальної компетентності завдяки груповим формам роботи [23].

В умовах війни студенти (особливо неповнолітні) стикаються з новими для себе емоційними переживаннями та психічними станами, які раніше не були їм відомі, і саме фахівці психологічної служби пояснюють, як розпізнавати ці стани, як реагувати на стрес, страхи, панічні атаки, які техніки варто застосовувати для заспокоєння й відновлення внутрішньої рівноваги [23].

Також в умовах війни посилюється маніпулятивний вплив з боку країни-агресора, яка намагається залучати українську молодь до протиправної діяльності, спрямованої на дестабілізацію ситуації в країні. І саме психологічна служба відіграє важливу роль у превенції таких явищ [23].

Значну увагу фахівці психологічної служби закладу освіти приділяють роботі з вимушеними переселенцями, які змушені адаптуватися до нових умов життя [23].

І навіть за умови дистанційного навчання практичні психологи та соціальні педагоги здійснюють підтримку всіх учасників освітнього процесу через онлайн-платформ (Zoom, Google Meet) [23].

Д. Романовська та Р. Гречко пропонують такий алгоритм надання психосоціальної допомоги учасникам освітнього процесу:

1. Здійснення психологічної просвіти педагогічних працівників щодо психоемоційних станів здобувачів освіти внаслідок травматичних подій.

2. Спостереження спільно з педагогами, класними керівниками за учнівськими колективами і окремими студентами під час урочної та позаурочної діяльності.

3. Аналіз результатів спостереження, виявлення дітей, що мають прояви поведінкових проблем.

4. Здійснення психологічного консультування з педагогами з метою обговорення проблем дитини.

5. Прийняття рішення щодо більш детального аналізу психологічного стану здобувача освіти та вивчення його соціального середовища.

6. Робота з батьками.

7. Поглиблена психодіагностика здобувача освіти. Діагностика його соціального оточення.

8. Аналіз результатів проведеної діагностики, заповнення документації.

9. Здійснення заходів з батьками та педагогами щодо подальшого соціально-психологічного супроводу дитини. Проведення просвітницьких занять для батьків та педагогічних працівників щодо створення сприятливих умов для гармонійного розвитку дитини вдома та в закладі освіти.

10. Розробка та реалізація індивідуальної та групової програми психологічної корекції з урахуванням діагностованих поведінкових та психоемоційних проблем.

11. Спостереження під час урочної та позаурочної діяльності з метою визначення змін у стані та поведінці дитини.

12. Здійснення повторної діагностики після закінчення програми для оцінки її ефективності. У разі позитивної динаміки – консультування педагогічних працівників. У разі негативної – інформування батьків про необхідність застосування спеціалізованої допомоги [37].

Фахівці психологічної служби особливу увагу приділяють роботі зі здобувачами освіти, схильними до девіантної поведінки. Зазвичай, такі студенти перебувають на внутрішньому обліку закладу освіти, обліку в службах у справах дітей, ювенальної превенції. І головна задача психолога та соціального педагога – вивчити обставини, у яких перебуває дитина; оцінити особливості її психічного функціонування; скласти індивідуальний план супроводу та корекційно-розвивальної роботи; визначити коло необхідних спеціалістів для міждисциплінарної взаємодії [36].

Профілактика девіантної поведінки здобувачів освіти має бути комплексною, поетапною і включати систему заходів, спрямованих на попередження виникнення й розвитку девіацій. Сам термін «профілактика» трактується як «запобігання», «попередження» і означає цілеспрямовану діяльність, що спрямована на недопущення появи та поширення негативних соціальних явищ і мінімізацію їхніх наслідків [24].

У діяльності психологічної служби розрізняють кілька видів профілактики, зокрема психологічну, соціальну та педагогічну. Вони взаємопов'язані, оскільки мають різні напрями впливу, але реалізуються в єдиній системі. Ефективна профілактична робота передбачає поєднання різних підходів і дотримання чіткої поетапності, до якої належать відповідні стадії профілактичного процесу [24].

Профілактика девіантної поведінки поділяється на первинну, вторинну та третинну [24].

Первинна профілактика має масовий характер і спрямована на попередження девіацій. Вона найрезультативніша, адже базується на глибокому

аналізі умов життя здобувача освіти, впливу оточення, індивідуальних, соціальних і психологічних чинників. Головне завдання цього етапу – створення таких умов, за яких ризик формування небажаних моделей поведінки мінімізується. У практиці психологічної служби це реалізується через просвітницьку роботу, тренінги, формування життєвих навичок, розвиток стресостійкості та підтримку позитивного мікроклімату в колективі [24].

Вторинна профілактика спрямована на тих студентів, у яких вже спостерігаються окремі прояви ризикованої або девіантної поведінки. На цьому етапі важливо своєчасно виявити проблему, з'ясувати її причини та особистісні особливості конкретної дитини. Робота починається з діагностики, після чого складається індивідуальний план корекційних заходів. Такий підхід дозволяє не допустити закріплення негативних моделей поведінки та їх поширення.

Третинна профілактика застосовується у випадках, коли девіантна поведінка вже набула стійкого характеру. Вона передбачає комплексну допомогу – психологічну, соціальну, а іноді й медичну. На цьому етапі відбувається відновлення особистості, повернення її до соціально прийняттого способу життя, підтримку в процесі реабілітації. До цієї роботи можуть залучатися спеціалізовані центри, служби психологічної підтримки, реабілітаційні установи. Основне завдання – не допустити ускладнення ситуації та допомогти здобувачу освіти закріпити позитивні зміни в поведінці [24].

Успішність роботи з профілактики девіантної поведінки у дітей підліткового віку залежить від певних факторів:

- 1) рівня теоретичних знань працівників психологічної служби щодо причин, форм, видів, особливостей прояву девіантної поведінки;
- 2) знання вікових закономірностей розвитку дітей старшого підліткового віку;
- 3) обізнаності щодо особливостей сімейного виховання, характеру взаємин у родині, що дозволяє визначати вплив сімейного середовища на формування поведінкових моделей;

- 4) підходу до професійної діяльності, що базується на засадах системності, комплексності, науковості;
- 5) здатності побудувати довірливі стосунки, взаємодіяти з різними категоріями здобувачів освіти;
- 6) вміння співпрацювати з іншими фахівцями щодо профілактики девіантної поведінки здобувачів освіти;
- 7) рівня володіння сучасними методами профілактичної та корекційної роботи [24].

Сучасні методи профілактики девіантної поведінки дітей старшого підліткового віку включають залученість їх до діяльності, у якій вони можуть себе проявити, відчувати власну цінність, отримати досвід позитивної взаємодії з оточуючими. Це можуть бути виховні заходи, екскурсії, соціальні проекти, творчі ініціативи тощо. Можна ознайомити дітей з діяльністю реабілітаційних центрів, адже це дає можливість усвідомити наслідки деструктивної поведінки [24].

Також доцільно застосовувати перегляд сучасних художніх та документальних фільмів, соціальних відеороликів, які популяризують здоровий спосіб життя. Позитивний вплив мають біографічні історії, адже вони допомагають підліткам і молоді побачити приклади подолання складних життєвих ситуацій. Важливою складовою профілактичної роботи є взаємодія з родиною девіантних підлітків. Залучення батьків або законних представників є особливо необхідним на етапі індивідуальної роботи, коли здійснюється третинна профілактика. Саме підтримка сім'ї, узгодженість вимог і спільна позиція дорослих значною мірою визначають успішність подальших змін у поведінці [24].

На кожному етапі профілактичної роботи фахівцям психологічної служби слід застосовувати різноманітні методики, такі як арт-терапія, ізотерапія, терапія казками тощо. Ці методики є дієвими, оскільки допомагають пізнати себе, розкрити індивідуальні особливості [24].

Ефективними є тренінгові програми, особливо на первинному та вторинному етапі, оскільки орієнтовані на масовість і сприяють саме превенції девіантної поведінки [24].

Тренінг – це інтерактивне заняття із застосуванням міні-лекцій, кейсів, ситуативних вправ, ділових та рольових ігор з метою закріплення певних умінь та навичок, а також обговорення конкретних випадків із власного досвіду учасників. Тренінги носять інформативний характер і допомагають сформувати негативне ставлення до девіантної та ризикованої поведінки [1].

Отже, профілактика девіантної поведінки є системно, комплексною діяльністю психологічної служби закладу освіти. Практичний психолог та соціальний педагог організують просвітницьку діяльність, яка спрямована на розвиток емоційної грамотності, формування навичок самоконтролю, відповідальності за власні вчинки, відчуття власної значущості.

Робота психологічної служби потребує застосування сучасних, інноваційних методів та технологій, із урахуванням індивідуальних особливостей кожної дитини, її життєвої ситуації, соціального становища. Успіх профілактичної роботи залежить від включеності всіх учасників освітнього процесу (здобувачів освіти, педагогічних працівників, батьків).

Висновки до розділу 1

Девіантна поведінка – це така поведінка індивіда, що відхиляється від загальноприйнятих моральних, культурних, правових норм та в деяких випадках потребує лікування, покарання, ізоляції тощо.

Для старшого підліткового та юнацького віку характерні наступні форми девіантної поведінки: делінквентна, адиктивна, аморальна та суїцидальна. Асоціальна поведінка порушує правові, моральні та етичні норми, прийняті у суспільстві, і включає делінквентні та кримінальні вчинки. Аутодеструктивна поведінка шкодить самій особі і включає суїцидальні нахили, ризиковані дії та адикції. Адиктивна поведінка характеризується прагненням «втекти від реальності» через психотропні речовини, залежності від діяльності чи віртуальні залежності. Віктимна поведінка підвищує ймовірність стати жертвою насильства або інших негативних впливів оточення.

Загалом, виділяють наступні групи чинників девіантної поведінки дітей підліткового віку: соціальні, соціально-психологічні, педагогічні, індивідуально-психологічні, біологічні. Важливе місце у дослідженні причин девіантної поведінки займає вивчення такого явища як «педагогічна занедбаність». Біологічні детермінанти включають спадковість, тип темпераменту та анатомічні особливості підлітка. Психологічні чинники пов'язані з рівнем фрустрації, агресивності, відчуттям власної неповноцінності та когнітивними шаблонами. Соціальні теорії підкреслюють роль оточення, виховання та неможливості досягти цілей соціально схваленими способами.

Старший підлітковий та юнацький вік – один з найскладніших вікових періодів у житті людини. Період, коли відбувається своєрідний перехід від дитинства до дорослості, загострюється потреба у самовираженні, сепарації, формується самоідентифікація, відбувається гормональна перебудова організму, яка, в свою чергу, впливає на роботу мозку та центральної нервової системи, що призводить до емоційної нестабільності. Невпевненість у собі, висока

тривожність, відчуття самотності, низький рівень емоційно-вольового контролю, психоемоційні перевантаження впливають на формування девіантної поведінки.

Повномасштабна війна в Україні триває вже понад чотири роки. Військовий стан, постійні повітряні тривоги, обстріли, бомбардування, вимушена зміна місця проживання, втрата близьких людей призводять до високого рівня стресу та тривожності серед підлітків. Вони відчують безпорадність, відчай, безнадію, які навіюють думки про самогубство. Бажання заробити гроші, часто будь-яким шляхом, породжують антигромадські та злочинні дії. Внутрішня напруга, некерована агресія призводять до актів вандалізму, насилля, асоціальним вчинкам.

Саме психологічна служба закладу освіти відіграє ключову роль у профілактиці девіантної поведінки здобувачів освіти, формуванні навичок здорового способу життя, загальноприйнятих норм та цінностей. Фахівці психологічної служби закладів професійної освіти здійснюють свою діяльність відповідно до Положення про психологічну службу у системі освіти України, метою якої є забезпечення безпечного, ефективного та результативного освітнього процесу з урахуванням індивідуальних особливостей студентів та педагогів.

Основними завданнями служби є підтримка позитивного соціально-психологічного клімату, психологічний супровід усіх учасників освітнього процесу, створення умов для розвитку творчого, інтелектуального та академічного потенціалу здобувачів освіти, а також своєчасна діагностика та моніторинг соціально-психологічних проблем, зокрема профілактика булінгу та інших негативних явищ.

Психологічна служба проводить комплексну роботу з дослідження особливостей фізичного та психічного розвитку студентів, їхньої навчальної мотивації та рівня соціальної адаптації. Практичні психологи та соціальні педагоги створюють сприятливе освітнє середовище, сприяють самореалізації студентів, підвищують психологічну обізнаність усіх учасників освітнього процесу та здійснюють консультування в індивідуальній та груповій формах.

Консультування спрямоване на подолання емоційних труднощів, опанування тривожних станів, підвищення стресостійкості, підтримку особистісного розвитку та превенцію деструктивних проявів.

Особливе значення в роботі психологічної служби має профілактика девіантної поведінки, яка здійснюється у трьох рівнях: первинна – масова, спрямована на попередження виникнення девіацій через просвітницьку діяльність, тренінги та формування життєвих навичок; вторинна – робота з тими студентами, у яких уже спостерігаються ризиковані прояви поведінки, з метою виявлення причин і розробки індивідуального плану корекційних заходів; третинна – комплексна допомога студентам із стійкими девіантними проявами, що передбачає психологічну, соціальну та, за потреби, медичну підтримку для повернення до соціально прийняттого способу життя.

РОЗДІЛ 2 ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ СТУДЕНТІВ ЗАКЛАДУ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ

2.1 Організація та методи дослідження схильності до девіантної поведінки дітей старшого підліткового віку.

Психодіагностична робота психологічної служби закладу освіти здійснюється згідно Етичного кодексу Товариства психологів України. Етичний кодекс передбачає наступні засади діяльності практичного психолога:

- повага до особистості;
- почуття відповідальності;
- чесність;
- захист прав людини;
- обережність у виборі методів дослідження;
- професійна компетентність;
- твердість у досягненні цілей дослідження та наукове обґрунтування [17].

Діагностична робота здійснюється у декілька етапів:

- вивчення запиту;
- окреслення психологічної проблеми;
- підбір конкретних методів дослідження;
- проведення психодіагностики;
- обробка отриманих результатів;
- оформлення висновків за результатами діагностики, розробка рекомендацій і програм психокорекції та розвивальної роботи [17].

Психодіагностика схильності до девіантної поведінки підлітка передбачає різносторонній і глибокий аналіз особистості підлітка, виявлення відхилень в його поведінці та їх причин. З цією метою використовують різноманітні методи діагностики:

- 1) спостереження;

- 2) опитування;
- 3) бесіда;
- 4) вільне інтерв'ю;
- 5) тестування;
- 6) соціометричні методики;
- 7) проєктивні методики;
- 8) методики незалежних характеристик [2].

Метою спостереження є збір даних для отримання інформації про особливості поведінки людини; фіксація проявів певних психічних станів і явищ на засадах їх безпосереднього сприйняття [2; 17; 35].

Предметом спостереження щодо виявлення схильності до девіантної поведінки підлітків можуть бути: особливості мовної діяльності, експресивні реакції (жести, міміка), положення тіла, фізичні контакти [2].

Спостереження може проводитися під час уроку, класної години, перерви, гурткової діяльності тощо [2].

На думку Н. Максимової, під час спостереження за поведінкою підлітка, схильного до девіацій, слід звернути увагу на такі особливості поведінкової діяльності:

- зовнішній вигляд (тип статури, фізичний розвиток відповідно до віку, охайність, колір обличчя, наявність шрамів, татуювань, рухи підлітка, постава, доцільність жестів та міміки, наявність невротичних проявів);
- особливості мовлення (рівень словникового запасу, чіткість вимови, дикція, дотримання лексичних норм, логічність, послідовність вираження думок, швидкість словесної реакції);
- соціальна поведінка (комунікабельність, легкість встановлення соціальних контактів, наявність або відсутність соціальних навичок, вихованість тощо);
- настроїв (тривога, безтурботність, відсутність гумору, ейфорія тощо);
- ставлення до спостереження (цікавість, байдужість, підозра, ворожість);

- особливості діяльності під час обстеження (швидкість, логічність та способи вирішення поставлених задач, реакція на невдачі, загальний темп роботи) [35].

Змістовним методом *спостереження* за проявами девіантної поведінки підлітка є Карта спостережень Д. Стотта. Дана карта дозволяє визначити характер поведінки «важковиховуваного» підлітка та характер дезадаптації його поведінки (тривале спостереження).

Методика містить 16 симптомів-зразків форм поведінки, які перелічуються і пронумеровані від I до XVI. У кожному симптомі зразки також нумеруються. Симптоми поділяються на 4 групи, які містять по 4 пункти і складаються із фрагментів (разом 198 фрагментів).

Наявність або відсутність певних форм поведінки зазначається у спеціальному бланку, в якому відмічаються цифри, якими позначаються відповідні форми поведінки. При розрахунку балів симптоми з колонки «Порушення» оцінюються в 1 бал, а з колонки «Неприспосованість» – в 2 бали. Після цього враховується сума балів за окремим симптомом та «коефіцієнт дезадаптованості» – за результатом підрахунку балів за всіма симптомами. «Сирі бали» переводяться у процентні показники. Велика кількість відмічених фрагментів поведінки підлітка (у порівнянні з іншими) говорить про порушення розвитку його особистості і в поведінці.

Кожний симптом можна умовно поділити на п'ять інтервалів:

- від 0 до 20% – слабка вираженість якості;
- від 21 до 40% – помітна;
- від 41 до 60% – сильна;
- від 61 до 80% – дуже сильна;
- від 81 до 100% – надмірно виражена якість, яка переростає в іншу якість [2; 12; 28].

Інструкція до виконання спостереження винесена у додаток А.

У діагностиці девіантної поведінки дітей старшого підліткового віку широко застосовуються *опитувальники*. Опитувальники - це група методик

психодіагностики, де завдання подаються у формі запитань або тверджень. Опитувальники використовуються для отримання інформації безпосередньо зі слів дитини. Зазвичай їх поділяють на особистісні опитувальники та опитувальники-анкетного типу [50].

З метою дослідження схильності до девіантної поведінки доцільно використовувати *опитувальник Басса-Дарки*. Даний опитувальник дозволяє оцінити рівень проявів агресивності та ворожості. Автори виділяють наступні стани ворожості та агресії:

- фізична агресія (застосування фізичної агресії проти іншої особи);
- непряма агресія – розповсюдження чуток або злих жартів проти інших людей, або неспрямована на інших агресія (тупотіння ногами, розлюченість, стукання кулаком по столу тощо);
- роздратування – запальність, грубість, різкість;
- негативізм – опір законам і встановленим нормам, опозиційна форма поведінки, спростування авторитетів тощо;
- образа – заздрість іншим людям, уявні страждання;
- підозрілість – недовіра оточуючим, переконання, що інші люди мають намір завдати шкоди;
- вербальна образа – схильність до сварок, конфліктів, загроз.
- каяття – переконання людини, що вона погана, що скоює неправильні вчинки [10; 49; 12].

Опитувальник містить 75 питань. За результатами опитування вираховують індекси агресивності та ворожості. Але даний опитувальник доцільно використовувати разом з іншими методиками, наприклад проєктивними, задля уникнення ризику «соціально бажаних» відповідей [10; 49; 12]. Текст опитувальника, інструкція для виконання та інтерпретація результатів наведені у додатку Б.

Для визначення рівня тривожності доцільно використовувати опитувальник Д. Тейлора, який дає можливість завчасно діагностувати підвищену тривожність і провести профілактичну та корекційну роботу з метою

запобігання девіантної поведінки підлітка. [49; 12]. Опис методики наведений у додатку В.

Схильність до адикцій доцільно досліджувати за допомогою *тесту В.Д. Менделевича «Схильність до залежної поведінки»* [49; 12]. Опис даної діагностичної методики представлений у додатку Г.

Також інформативним є *опитувальник виявлення схильності до залежної поведінки В.Ю. Зав'ялова* [10].

Питання до опитування:

1. Чи проявляє дитина низьку стійкість до стресів та психічних перевантажень?

2. Чи часто виявляє невпевненість у собі і чи має низьку самооцінку?

3. Чи має труднощі у спілкуванні з однолітками на вулиці?

4. Чи проявляє тривожність, напруженість в спілкуванні в закладі освіти?

5. Чи прагне отримати нові відчуття, задоволення як можна швидше і будь-яким шляхом?

6. Чи має залежність від друзів, чи з легкістю підпорядковується точці зору знайомих, чи готовий повторювати образ життя товаришів?

7. Чи є відхилення в поведінці, обумовлені травмами головного мозку, інфекціями або вродженими захворюваннями (у тому числі пов'язаними з мозковою патологією)?

8. Чи притаманна підлітку непереносимість конфліктів, бажання зануритися в ілюзорний світ благополуччя?

9. Чи обтяжена спадковість наркоманією чи алкоголізмом?

Обробка результатів тесту:

- відповідь «так» на запитання № 1, 2, 3, 4 – по 5 балів.

- відповідь «так» на запитання № 6, 8 – по 10 балів.

- відповідь «так» на запитання № 5, 7, 9 – по 15 балів.

Якщо в результаті налічується:

- 0-15 балів – підліток не входить до групи ризику.

- 15-30 балів – середня ймовірність схильності, потрібна підвищена увага.

- понад 30 балів – підліток знаходиться в групі ризику і схильний до залежного поведінки [10].

Змістовною є *методика діагностики схильності до різних видів залежності Г. Лозової*. Дана методика дозволяє виявити загальну схильність підлітка до адикцій та виявити 13 форм залежної поведінки:

1. Алкогольна адикція.
2. Залежність від Інтернету та комп'ютера.
3. Любовна залежність.
4. Залежність від наркотичних речовин.
5. Ігрова залежність.
6. Тютюнова залежність.
7. Харчові адикції.
8. Залежність від міжстатевих відносин.
9. Трудоголізм (трудова залежність).
10. Телевізійна залежність.
11. Релігійна залежність.
12. Залежність від здорового способу життя.
13. Лікарська залежність.
14. Загальна схильність до адикцій [10].

Інструкція та опис методики та інтерпретація наведені у додатку Д.

Для швидкого діагностування алкоголізму та наркоманії у дітей підліткового віку можна використовувати *тест RAFFT (Relax, Alone, Friends, Family, Trouble)*. Дана методика також застосовується для виявлення «Групи ризику» серед підлітків.

Текст методики

1. Чи вживаєте ви алкогольні напої наркотичні речовини задля розслаблення, або для того, щоб відчути себе краще чи «вписатися» в компанію? (Relax)

2. Чи коли-небудь Ви вживали алкогольні або наркотичні речовини, перебуваючи на одинці? (Alone)

3. Чи вживаєте ви чи хто-небудь з ваших близьких друзів алкогольні напої або наркотичні речовини? (Friends)

4. Чи є у когось з ваших найближчих родичів проблеми із вживанням алкоголю або наркотиків? (Family)

5. Чи стались у Вас неприємності через вживання алкогольних напоїв або наркотичних речовин? (Trouble)

Обробка та інтерпретація результатів:

Позитивні відповіді на запитання 1, 2, 5 оцінюються в 1 бал кожен, на питання 3, 4 – в 0,5 бали. Якщо в сумі отримуємо 2 і більше балів, то можна зробити припущення про наявність ризику [10].

Для оцінювання ризику ігрової залежності доцільно застосовувати Тест Такера на виявлення ігрової залежності, адаптований для неповнолітніх. Тест містить 9 запитань. Відповідати потрібно маючи на увазі останні дванадцять місяців [10].

Питання до тесту:

1. Чи грав ти за останній рік в комп'ютерні ігри так, що не помічав часу?

- а) ніколи;
- б) іноді;
- в) частіше за все;
- г) майже завжди.

2. За останній рік, під час гри в комп'ютерні ігри, чи потрібно було тобі більше часу для досягнення певного ступеня азарту (збудження)?

- а) ніколи;
- б) іноді;
- в) частіше за все;
- г) майже завжди.

3. Якщо ти грав напередодні, то чи повертався наступного дня до тієї ж самої гри, щоб закінчити незавершені рівні?

- а) ніколи;
- б) іноді;

- в) частіше за все;
- г) майже завжди.

4. Чи позичав ти гроші, щоб мати можливість грати?

- а) ніколи;
- б) іноді;
- в) частіше за все;
- г) майже завжди.

5. Чи було у тебе коли-небудь таке відчуття, що у тебе можуть статися проблеми із залежністю від комп'ютерних ігор?

- а) ніколи;
- б) іноді;
- в) частіше за все;
- г) майже завжди.

6. Чи можна сказати, що комп'ютерні ігри були коли-небудь причиною твоїх проблем із здоров'ям (включаючи втомленість та безпричинне хвилювання)?

- а) ніколи;
- б) іноді;
- в) частіше за все;
- г) майже завжди.

7. Чи зазнав ти коли-небудь критики за твою пристрасть до комп'ютерних ігор, якщо навіть ти вважав подібні зауваження несправедливими?

- а) ніколи;
- б) іноді;
- в) частіше за все;
- г) майже завжди.

8. Чи була твоя пристрасть до комп'ютерних ігор коли-небудь причиною твоїх проблем у закладі освіти?

- а) ніколи;
- б) іноді;

- в) частіше за все;
- г) майже завжди.

9. Чи з'явилося у тебе коли-небудь відчуття провини за те, як ти граєш, або за те, що діється під час гри?

- а) ніколи;
- б) іноді;
- в) частіше за все;
- г) майже завжди.

Підрахунок балів:

- «ніколи» – 0;
- «іноді» – 1;
- «частіше всього» – 2;
- «майже завжди» – 3.

Бали за відповіді на всі дев'ять питань підсумовуються. Якщо респондент отримує 0 балів – немає ніяких негативних наслідків від комп'ютерної гри. Від 3 до 7 балів – підліток грає в комп'ютерні ігри на такому рівні, який може призвести до негативних наслідків. Від 8 до 21 балів – підліток грає на такому рівні, що веде до негативних наслідків; можливо, контроль над пристрасстю до комп'ютерних ігор вже втрачений – чим вищий результат, інтенсивніше гра, тим серйозніші можуть бути проблеми; висока ймовірність формування залежності [10].

Змістовною є методика «Незакінчені речення», яка допомагає оцінити суб'єктивне ставлення підлітків до мережі Internet [22; 10]. Інструкція, зміст методики та інтерпретація результатів наведені у додатку Е.

Під час діагностики суїцидальних схильностей підлітка використовується опитувальник для дослідження підліткової депресивності «Депрископ». Підлітку пропонується відзначити симптоми, які він відчував протягом останніх 99 днів та наявність відзначеного симптому сьогодні (вчора). Інструкція, інтерпретація результатів наведені у додатку Ж.

З метою дослідження схильності до девіантної поведінки застосовують *проективні методики*, наприклад, «Дім. Дерево. Людина», «Неіснуюча тварина», «Малюнок сім'ї», «Ваші суїцидальні схильності» [22; 10; 49].

Проективні методики – це техніки, які використовують тоді, коли потрібно глибше зрозуміти особистість підлітка в цілому, а не окремі його риси. Головна їх особливість у тому, що респонденту пропонують не чітко визначені завдання, а неоднозначні матеріали, які він має пояснити або доповнити по-своєму. У таких завданнях немає правильних або неправильних відповідей. Кожна відповідь є індивідуальною і відображає особистий досвід, емоції та особливості характеру. Оскільки справжня мета дослідження не озвучується прямо, підлітку складніше спеціально створити бажане враження про себе. Найчастіше такі методики проводять індивідуально, використовуючи спеціальні матеріали (картки, малюнки, предмети) [10].

Мета *методики «Неіснуюча тварина»* – дослідити особливості взаємовідносин підлітка з оточуючим його світом, виявити проблемну симптоматику. Підлітку пропонується придумати неіснуючу тварину, намалювати її олівцями та надати їй неіснуюче ім'я. При інтерпретації результатів звертають увагу на особливостях розташування малюнку на аркуші паперу, значеннєві частини фігури (голова, тіло, кінцівки, очі, вуха, рот тощо), додаткові деталі, частини, що піднімаються над рівнем тварини, опорну частину тварини, контури фігур, загальну енергію, характер ліній, тематична приналежність тварини, ступінь агресивності, відношення до статі, назву істоти [22; 10; 49].

Проективна методика «Дім. Дерево. Людина» використовується для дослідження взаємовідносин підлітка з оточуючим світом. Дитині пропонується аркуш паперу А4, складений навпіл. На першій сторінці аркуша в горизонтальному відображенні зверху друкованими літерами написано «Дім», на другій та третій сторінках зверху кожного листка – відповідно «Дерево» і «Людина». На четвертій сторінці вказується прізвище та ім'я підлітка, дата проведення діагностики. Малюнок виконується простим олівцем, зауважується,

що дитина може малювати так, як вона хоче. Після завершення роботи відбувається бесіда, де психолог ставить питання, що намалювала дитина, який її настрій тощо. При аналізі малюнку беруться до уваги розміщення малюнка, пропорції окремих деталей малюнка, розмір, натиск олівця, витирання, особливості деталей. Детально інтерпретують зображення всіх деталей будинку, людини, дерева [22; 10; 49].

Мета малюнкового тесту «*Ваші суїцидальні схильності*» (З. Королева) – визначити суїцидальні схильності підлітка. Досліджуваному пропонується продовжити малюнок (рис. 2.1), додати йому завершеність. Тобто, зафарбувати частини фігури так, щоб картина сподобалась [10].

Рис. 2.1 – Малюнок, який пропонується завершити

Інтерпретація результатів.

Якщо на малюнку зафарбованих місць більше, ніж порожніх, це свідчить про те, що в даний момент свого існування підліток перебуває в поганому настрої духу. Його щось пригнічує, він непокоїться через певні події або хвилюється про щось дуже важливе для себе, але такий стан тимчасовий і він обов'язкове мине. Підліток не схильний до самогубства, цінує життя і щиро не розуміє тих, хто ладен з ним добровільно розлучитися [10].

Якщо ж нічого не зафарбовано в фігурі, а вона тільки обведена, це свідчить про залізну волю і міцні нерви. Підліток ніколи не піддається слабкості і не подумає про суїцид, він вважає це злочином щодо себе, рідних людей і оточуючого її світу. Яке б не було складне життя, він буде жити, боротися з життєвими негараздами, долати будь-які труднощі і перепони [10].

Якщо підліток зафарбував не більше трьох маленьких частин фігури, це свідчить, що при певних обставинах він міг би замислитись про самогубство, і якби всі обставини повернулися б проти нього, то, можливо, навіть зробив би таку спробу. Хоча він оптиміст, а тому обставини дуже рідко здаються йому вкрай жахливими, він завжди «бачить світло в кінці тунелю» [10].

Якщо ж зафарбували всю ліву сторону фігури, це свідчить про душевну вразливість і надмірну чутливість досліджуваного, він дуже гостро сприймає несправедливість життя і страждає від цього. Він схильний до самогубства, і інший раз єдине, що його зупиняє перед цим кроком, – це турбота про близьких людей. Він не хоче завдати їм болю і тому пригнічує в собі бажання завдати шкоди [10].

Якщо підліток зафарбував всю праву сторону фігури, це свідчить про те, що він часто використовує свої схильності до самогубства з вигодою для себе: шантажує оточуючих своїм можливим суїцидом, примушує їх виконувати свої вимоги [10].

Якщо підліток продовжив зафарбовування заданої частини фігури, це свідчить про те, що підсвідомо він подумає про смерть, його мортідо розвинуто так само сильно, як і його лібідо. Проте, зовні його суїцидальні схильності не проявляються, вони вибухнуть тільки при слушній нагоді [10].

Отже, психодіагностика девіантної поведінки здобувачів освіти є важливим напрямом роботи психологічної служби закладу. Вона спрямована не тільки на виявлення вже сформованих відхилень у поведінці, а й на своєчасне визначення факторів ризику, які можуть призвести до їх появи. Для ефективної діагностики слід враховувати індивідуальні особливості дитини, її соціальне оточення, вплив цифрового середовища.

2.2 Аналіз результатів дослідження психологічних чинників девіантної поведінки студентів.

Дослідження здійснювалось на базі ЗП(ПТ)О «Миколаївський центр професійної освіти» Для **групової психодіагностики** було обрано дві навчальних групи студентів II курсу, що здобувають професію слюсаря з ремонту колісних транспортних засобів, електрозварника ручного зварювання». Кількість здобувачів освіти – 58 осіб. Вікова категорія –16-17 років. Дівчат – 2 особи (3,5 %), хлопців – 56 осіб (96,5 %).

За результатами аналізу соціальних паспортів груп, виявлено такі соціально-демографічні характеристики:

- діти з повних сімей – 38 осіб (65,5 %);
- діти з неповних сімей – 17 осіб (29,3 %);
- діти-сироти та ПБП, що знаходяться під опікою – 3 здобувачі (5,2 %);
- діти з родин, що потрапили у складні життєві обставини – 2 особи (3,4 %);
- внутрішньо переміщені особи (ВПО), які разом із родинами були змушені змінити місце проживання через воєнні дії – 6 осіб (10,3 %).

Серед здобувачів освіти мешканці міста – 24 особи (41,3 %), із сільської місцевості – 34 особи (58,7 %).

За словами заступника директора з навчально-виховної роботи, класних керівників, майстрів виробничого навчання, психолога, соціального педагога, діти і першої, і другої навчальної групи характеризуються типовими для цього віку проявами – підвищеною імпульсивністю, потребою в самоствердженні, схильністю до змагальності. Окремі студенти мають труднощі з самоконтролем та потребують додаткової психолого-педагогічної підтримки. У студентському колективі чітко проглядаються неформальні лідери, здебільшого з числа студентів-юнаків із яскраво вираженою активністю та комунікативністю. Є також студенти, які навпаки залишаються менш помітними або відстороненими від активних видів діяльності.

У більшості здобувачів освіти спостерігається належний рівень соціальної адаптації та взаємодії в колективі однолітків. Водночас у групах є підлітки, які потребують підвищеної психолого-педагогічної уваги – це діти з числа внутрішньо переміщених осіб, здобувачі освіти з соціально вразливих сімей, а також ті, хто перебуває у складних життєвих обставинах. Для них особливо важливо забезпечити підтримку, стабільне освітнє середовище та поступове формування навичок емоційної регуляції й конструктивної поведінки.

Для групової психодіагностики було обрано такі інструменти:

1. Опитувальник «Девіантна поведінка особистості»

Опитувальник «Девіантна поведінка особистості» (додаток И) є комплексним інструментом соціально-психологічного опитування, спрямованим на вивчення способу життя, ціннісних орієнтацій, ставлення до ризикової поведінки, правових норм і соціального середовища підлітків. Його використання є доцільним у дослідженні девіантної поведінки, оскільки більшість питань опосередковано або безпосередньо стосуються факторів ризику, що впливають на формування девіантних проявів у старшому підлітковому віці. Анкета дозволяє дослідити структуру дозвілля та інтересів підлітків – перегляд телепередач, особливості вибору музики, пріоритетні види діяльності у вільний час. Ці дані мають значення у профілактиці девіантної поведінки, оскільки саме спосіб проведення дозвілля нерідко відображає або компенсує емоційну напругу, схильність до екстремальних та небезпечних занять, потребу у колективній підтримці чи бажання наслідувати ризикові моделі поведінки.

Також анкета містить блоки, що відображають ставлення підлітків до здорового способу життя, шкідливих звичок, ранніх статевих стосунків, зловживання психоактивними речовинами. Це дає можливість визначити наявність таких важливих чинників ризику, як імпульсивність, недостатній рівень самоконтролю, схильність до експериментування або низька інформативність щодо особистої безпеки.

Значна частина запитань стосується ставлення до правових норм, злочинності, насильства, рекету, проституції, порушення законів, а також уявлень про справедливість та ефективність державних інституцій. Такі дані дозволяють оцінити рівень правової свідомості здобувачів освіти, сформованість морально-етичних переконань, толерантність чи нетерпимість до протиправної поведінки. Для дослідження девіантності це є особливо важливим, оскільки дозволяє виявити приховані соціальні установки, які можуть впливати на модель поведінки підлітка.

До того ж, анкета містить питання про життєві страхи, відчуття небезпеки, рівень довіри до інших людей, особисті ресурси підтримки. Цей компонент важливий для виявлення емоційного стану підлітка, його рівня тривожності, відчуття захищеності, наявності соціальної підтримки. Низький рівень безпеки або відсутність підтримки підвищують ризик девіацій.

Окремий блок анкети присвячений ставленню до майбутнього, закладу освіти, власних перспектив і життєвого успіху. Вивчення цих питань дозволяє визначити рівень навчальної мотивації, професійного самовизначення, віру у себе. Занижені очікування, песимізм і почуття безвихідності можуть бути важливими маркерами дезадаптації.

Таким чином, опитувальник є цінним скринінговим інструментом, який дозволяє комплексно дослідити різні сфери життя студента, від дозвілля і соціального оточення до правової свідомості, ставлення до ризиків та майбутнього. Застосування цієї анкети у психологічній діагностиці дає змогу сформувати цілісний психосоціальний портрет групи та визначити напрями подальшої профілактичної та корекційної роботи.

Результати первинної діагностики наведені у таблиці 2.1.

2. Анкета «Молодь і протиправна поведінка»

Другий інструмент діагностики – анкета «Молодь і протиправна поведінка» (додаток К). Її використання доречно тому, що запитання стосуються основних сфер девіантної поведінки дітей старшого підліткового віку.

Анкета дозволяє комплексно оцінити ставлення здобувачів освіти до різних форм правопорушень та ризикованої поведінки (крадіжок, різних форм насильства, споживання алкоголю, психотропних речовин, гри в азартні ігри, заняття проституцією тощо).

Саме формулювання «позитивне-негативне-допустимо» показує не лише факт досвіду, а й систему цінностей підлітка. Це важливо для діагностики, адже девіантність часто починається зі зміни ставлення до загальноприйнятих норм. Питання про частоту вживання алкогольних напоїв та токсичних речовин, куріння цигарок та досвід із наркотиками дають змогу відрізнити лише «установки» від реальної поведінки.

Також анкета включає питання про джерела інформації (заклад освіти, батьки, однолітки, фахівці), організацію дозвілля, роль педагогічних працівників. Це дозволяє зрозуміти, які соціальні інститути впливають на профілактику чи, навпаки, залишають прогалини. Запитання про зустрічі з лікарями, юристами, правоохоронцями та їхню регулярність показують, наскільки системно заклад освіти працює з профілактикою. Це важливо для подальшої корекційної роботи. Отже, анкета дозволяє виявити рівень толерантності до девіантної поведінки, дає змогу зіставити установки та реальні випадки (наприклад, негативне ставлення до алкоголю, але регулярне його вживання), відображає вплив сім'ї, закладу освіти та однолітків на формування поведінки, служить основою для корекційних програм, адже можна визначити, які теми варто посилити у роботі.

Отже, доцільність використання анкети «Молодь і протиправна поведінка» є доречною для діагностики схильності дітей старшого підліткового віку до девіантної поведінки, бо вона:

- охоплює ключові ризикові напрями;
- поєднує оцінку уявлень і дійсних вчинків;
- враховує соціальне становище;
- дає можливість для кількісного та якісного аналізу.

Результати анкетування наведені у таблиці 2.2

3. Визначення стилю поведінки в конфліктній ситуації (за методикою К. Томаса)

Наступним інструментом діагностики став опитувальник «Визначення стилю поведінки в конфліктній ситуації (за методикою К. Томаса)» Опис наведений у додатку Л. Методику К. Томаса доцільно застосовувати для діагностики схильності до девіантної поведінки старших підлітків, оскільки вона дозволяє виявити їхні гіпотетичні реакції на конфлікти, що прямо пов'язані з ризиком агресії, уникнення норм чи асоціальної поведінки. Девіантна поведінка у підлітків часто проявляється саме в умовах конфлікту (із педагогами, батьками, однолітками). Методика Томаса показує, чи схильний здобувач освіти вирішувати конфлікт конструктивно (співпраця, компроміс) чи деструктивно (суперництво, уникнення, пристосування).

Результати первинної діагностики наведені у таблиці 2.3.

Таблиця 2.1

Результати первинної діагностики за опитувальником «Девіантна поведінка особистості»

Запитання	Відповіді
Чим вам найбільше подобається займатися у вільний час?	<ul style="list-style-type: none"> • Дивитися відео – 20 (34,5%) • Зустрічатися з друзями – 15 (25,9%) • Працювати на ПК (ігри, софт) – 10 (17,2%) • Дивитися телевізор – 4 (6,9%) • Займатися спортом – 4 (6,9%) • Читати книжки – 3 (5,2%) • Ходити в кіно – 2 (3,4%) • Ходити на вистави/в театр – 0 (0%)
Які фільми вам до вподоби? (Оберіть один варіант відповіді)	<ul style="list-style-type: none"> • Бойовики – 22 (37,9%) • Комедії – 12 (20,7%) • Трилери – 10 (17,2%) • Класичні – 9 (15,5%) • Детективи – 3 (5,2%) • Мелодрами – 2 (3,4%)

Продовження таблиці 2.1

Які телепередачі вас найбільше цікавлять? (Оберіть один варіант відповіді)	<ul style="list-style-type: none"> • Телесеріали – 25 (43,1%) • Кінофільми – 10 (17,2%) • Музичні програми – 10 (17,2%) • Спортивні програми – 8 (13,8%) • Політичні огляди – 2 (3,4%) • Телевізійні ігри – 2 (3,4%) • Покази мод – 1 (1,7%) • Еротичні шоу – 0 (0%)
Яка музика вам подобається найбільше? (Оберіть один варіант відповіді)	<ul style="list-style-type: none"> • Поп-музика – 25 (43,1%) • Рок (узагальнено) – 12 (20,7%) • Класичний рок – 8 (13,8%) • Важкий рок – 5 (8,6%) • Вітчизняна естрада – 4 (6,9%) • Авторська пісня – 2 (3,4%) • Джаз – 1 (1,7%) • Класика – 1 (1,7%)
Що зазвичай читаєте у вільний час (крім творів зі шкільної програми)? (Оберіть один варіант відповіді)	<ul style="list-style-type: none"> • Читаю мало – 20 (34,5%) • Узагалі не читаю – 11 (22,5%) • Фантастика – 6 (10,3%) • Детективи – 5 (8,6%) • Романи – 4 (6,9%) • Пригодницька література – 4 (6,9%) • Науково-популярна література – 3 (5,2%) • Журнали – 3 (5,2%) • Поезія – 1 (1,7%) • Газети – 1 (1,7%)
Що таке, на ваш погляд, здоровий спосіб життя? (Можна обрати декілька варіантів відповіді)	<ul style="list-style-type: none"> • Не вживати алкоголю – 40 • Не палити – 36 • Займатися спортом – 28 • Правильне харчування – 22 • Впорядковане статеве життя – 10
Чи вважаєте ви за необхідне для себе дотримуватися принципів здорового способу життя? (Оберіть один варіант відповіді)	<ul style="list-style-type: none"> • Так – 30 (51,7%) • Частково – 18 (31,0%) • Ні – 5 (8,6%) • Поки не актуально – 5 (8,6%)
Якби ви дізналися, що ваш товариш (подруга) вживає наркотики, ви б: (Оберіть один варіант відповіді)	<ul style="list-style-type: none"> • Постаралися б допомогти – 30 (51,7%) • негайно припинили б стосунки – 10 (17,2%) • Продовжили б дружити, не звертаючи уваги – 6 (10,3%) • Захотіли б теж спробувати – 4 (6,9%) • Інше – 8 (13,9%)

Продовження таблиці 2.1

Як ви ставитеся до рекету? (Оберіть один варіант відповіді)	<ul style="list-style-type: none"> • Вважаю явище ганебним – 30 (51,7%) • Вважаю це неминучим злом – 12 (20,7%) • Вважаю одним із способів отримати гроші – 3 (5,2%) • Вважаю його необхідним елементом ринкової економіки – 2 (3,4%) • Якби була можливість, я б і сам зайнявся рекетом – 2 (3,4%) • Інше – 9 (15,5%)
Чи вважаєте ви проституцію прийнятним способом заробляти гроші? (Оберіть один варіант відповіді)	<ul style="list-style-type: none"> • Ставлюся з огидою – 40 (69,0%) • Вважаю, що ця робота не гірша за інші – 2 (3,4%) • Можу заявити про себе в цьому бізнесі – 1 (1,7%) • Вважаю, що з цим потрібно боротися – 10 (17,2%)
З якого віку, на вашу думку, можна розпочинати статеве життя? (Оберіть один варіант відповіді)	<ul style="list-style-type: none"> • 16 років – 15 (25,9%) • 17 років – 20 (34,5%) • Після 18 років – 11 (19,0%) • 15 років – 6 (10,3%) • 14 років і молодше – 6 (10,3%)
Як ви ставитеся до проблеми ранньої вагітності? (Оберіть один варіант відповіді)	<ul style="list-style-type: none"> • Засуджую – 30 (51,7%) • Вважаю особистою справою – 15 (25,9%) • Раніше – то краще – 2 (3,4%) • Інше – 11 (19,0%)
Якби ви дізналися, що ваша подруга збирається зробити аборт, ви б: (Оберіть один варіант відповіді)	<ul style="list-style-type: none"> • Постаралися б відмовити – 18 (31,0%) • Підтримали морально – 15 (25,9%) • Засудили б – 10 (17,2%) • Вважали б особистою справою – 8 (13,8%) • Вважали б аборт вбивством – 3 (5,2%) • Інше – 4 (6,9%)
Наскільки ви обізнані щодо засобів безпечного сексу? (Оберіть один варіант відповіді)	<ul style="list-style-type: none"> • Моїх знань цілком достатньо – 18 (31,0%) • Знаю майже все – 12 (20,7%) • Знаю дуже мало, хотів би знати більше – 20 (34,5%) • Не знаю і не хочу знати – 4 (6,9%) • Інше – 4 (6,9%)
Чого ви боїтеся понад усе в житті? (Оберіть один варіант відповіді)	<ul style="list-style-type: none"> • Стати наркоманом – 10 (17,2%) • Захворіти на СНІД – 8 (13,8%) • Стати жертвою вуличних безчинств – 9 (15,5%) • Стати інвалідом – 7 (12,1%) • Катастрофи – 6 (10,3%) • Піддатися нападу злочинців – 5 (8,6%) • Збожеволіти – 1 (1,7%) • Втратити житло – 3 (5,2%) • Інше – 9 (15,5%)

Продовження таблиці 2.1

Наскільки ви безпечно почуваетесь? (Оберіть один варіант відповіді)	<ul style="list-style-type: none"> • Ніколи не стикався зі справжньою небезпекою – 15 (25,9%) • Нічого та нікого не боюся – 8 (13,8%) • Небезпечні ситуації виникали, але я їх долав – 20 (34,5%) • Досить часто доводилося зустрічатися з небезпекою – 8 (13,8%) • У вечірній час сиджу вдома – 5 (8,6%) • Інше – 2 (3,4%)
Чи хочете ви, щоб у вас була зброя? (Оберіть один варіант відповіді)	<ul style="list-style-type: none"> • Газовий балончик – 25 (43,1%) • Холодна зброя – 8 (13,8%) • Газовий револьвер – 5 (8,6%) • Револьвер – 2 (3,4%) • Інше – 18 (31,0%)
Як ви вважаєте, що утримує людей від порушення законів? (Оберіть один варіант відповіді)	<ul style="list-style-type: none"> • Страх бути покараним – 25 (43,1%) • Осуд близьких – 10 (17,2%) • Осуд інших людей – 8 (13,8%) • Совість – 5 (8,6%) • Порушення шкодить іншим – 6 (10,3%) • Інше – 4 (6,9%)
Що, на вашу думку, треба зробити для запобігання злочинності? (Оберіть один варіант відповіді)	<ul style="list-style-type: none"> • Збільшити кількість правоохоронців – 25 (43,1%) • Увести суворіші покарання – 20 (34,5%) • Інше (профілактика, освіта тощо) – 13 (22,4%)
Чи достатньо суворі закони в нашій державі? (Оберіть один варіант відповіді)	<ul style="list-style-type: none"> • Так – 10 (17,2%) • Ні – 48 (82,8%)
Чому, на вашу думку, учні скоюють правопорушення? (Оберіть один варіант відповіді)	<ul style="list-style-type: none"> • Під впливом інших – 25 (43,1%) • Життя їх змушує – 20 (34,5%) • Вони не знають законів – 8 (13,8%) • Погані природні схильності – 5 (8,6%)
Якої ви думки про людей, які порушують закони? (Оберіть один варіант відповіді)	<ul style="list-style-type: none"> • Вони – звичайні люди – 25 (43,1%) • Це погані люди – 12 (20,7%) • Більшість із них – звичайні люди – 14 (24,1%) • Більшість із них – погані люди – 7 (12,1%)
Чи справедливі, на вашу думку, закони в нашій державі? (Оберіть один варіант відповіді)	<ul style="list-style-type: none"> • Несправедливі – 20 (34,5%) • Більшість несправедливі – 12 (20,7%) • Більшість справедливі – 10 (17,2%) • Справедливі – 8 (13,8%) • Інше – 8 (13,8%)

Продовження таблиці 2.1

Чи викликають у вас довіру працівники правоохоронних органів? (Оберіть один варіант відповіді)	<ul style="list-style-type: none"> • Більшість не викликає – 30 (51,7%) • Усі не викликають – 16 (27,6%) • Більшість викликає – 8 (13,8%) • Усі викликають – 4 (6,9%)
У нашій державі з'явилися заможні (багаті) люди. Як, на вашу думку, вони розбагатіли? (Оберіть один варіант відповіді)	<ul style="list-style-type: none"> • Не чесним шляхом – 30 (51,7%) • Чесним шляхом – 10 (17,2%) • Більшість нечесним шляхом – 8 (13,8%) • Більшість чесним шляхом – 6 (10,3%) • Інше – 4 (6,9%)
Нашою країною керують чесні й достойні люди? (Оберіть один варіант відповіді)	<ul style="list-style-type: none"> • Ні – 34 (58,6%) • Так – 6 (10,3%) • Менше з них – чесні й достойні – 8 (13,8%) • Більшість із них – чесні й достойні – 4 (6,9%) • Інше – 6 (10,3%)
Як ви вважаєте, вас чекає щасливе та радісне майбутнє? (Оберіть один варіант відповіді)	<ul style="list-style-type: none"> • Так – 18 (31,0%) • Скоріше так – 20 (34,5%) • Скоріше ні – 14 (24,1%) • Ні – 6 (10,3%)
Із чим ви пов'язуєте свій життєвий успіх? (Оберіть один варіант відповіді)	<ul style="list-style-type: none"> • Із чесною працею – 28 (48,3%) • З допомогою інших – 12 (20,7%) • Інше – 18 (31,0%)
Щоб досягти успіху в житті, потрібно: (Оберіть один варіант відповіді)	<ul style="list-style-type: none"> • Освіта – 18 (31,0%) • Зв'язки та підтримка – 20 (34,5%) • Бути висококваліфікованим фахівцем – 10 (17,2%) • Щасливий випадок – 6 (10,3%) • Інше – 4 (6,9%)
Чи викликають у вас повагу представники старшого покоління? (Оберіть один варіант відповіді)	<ul style="list-style-type: none"> • Поважаю їх – 35 (60,3%) • Не поважаю їх – 13 (22,4%) • Співчуваю їм – 4 (6,9%) • Заздрю/життя їх нецікаве/марне – 6 (10,3%)
Як ви ставитеся до життя, що вирує навколо? (Оберіть один варіант відповіді)	<ul style="list-style-type: none"> • Я задоволений ним – 15 (25,9%) • Я не задоволений ним – 14 (24,1%) • Воно здається добре організованим – 10 (17,2%) • Переважно воно не задовольняє мене – 10 (17,2%) • Інше – 9 (15,5%)
Ви відчуваєтеся: (Оберіть один варіант відповіді)	<ul style="list-style-type: none"> • Людиною щасливою – 16 (27,6%) • Людиною нещасливою – 8 (13,8%) • Радше щасливою – 22 (37,9%) • Радше нещасливою – 12 (20,7%)

Продовження таблиці 2.1

Якби була можливість вибору, в якому навчальному закладі ви хотіли б навчатися? (Оберіть один варіант відповіді)	<ul style="list-style-type: none"> • Там, де навчаюся сьогодні – 25 (43,1%) • Індивідуально/курси професії – 10 (17,2%) • Не навчався б узагалі – 18 (31,0%) • Інше – 5 (8,7%)
Як ви вважаєте, чи достатньо добре готує вас школа до майбутнього життя? (Оберіть один варіант відповіді)	<ul style="list-style-type: none"> • Недостатньо – 10 (17,2%) • Так, достатньо – 30 (51,7%) • Наша освіта дуже далека від життя — 12 (20,7%) • Інше – 6 (10,3%)
Що або хто підтримує вас у важку хвилину життя? (Оберіть один варіант відповіді)	<ul style="list-style-type: none"> • Друзі – 25 (43,1%) • Батьки – 20 (34,5%) • Захоплення/хобі – 3 (5,2%) • Учителі – 3 (5,2%) • Природа/мистецтво/релігія/інше – 7 (12,0%)

За результатами первинної діагностики було встановлено, що у вільний час переважають пасивні розваги: 34,5% респондентів дивляться телевізор, 17,2% грають на комп'ютері. Щодо соціальної взаємодії, то 25,9% опитаних зустрічаються з друзями і це є позитивним фактором соціальної підтримки. Отже, більшість здобувачів освіти схильні до пасивного дозвілля, з низьким рівнем когнітивної стимуляції та культурного розвитку. Потрібно заохочувати активні й творчі заняття.

57% дітей читають мало або взагалі не читають. Фантастика, детективи та романи популярні серед тих, хто читає (43% разом). Низька читаність може свідчити про відсутність розвитку абстрактного мислення та рефлексії.

Більшість респондентів знайомі з основами здорового способу життя, (не палити, займатися спортом, правильно харчуватися). Ставлення: 51,7% дітей дотримуються здорового способу життя, 31% частково. Тобто, група усвідомлює важливість здоров'я, але практична реалізація не завжди присутня. Потрібно впровадити мотиваційні заходи.

Ставлення до ризикованої поведінки: 6,9% дітей готові спробувати наркотичні речовини. Більшість опитаних засуджує рекет та злочинність (51,7%), але є частка, що вважає неминучим (20,7%). 69% дітей ставляться до проституції з огидою. Отже, підлітки мають базові моральні орієнтири, проте частина

схильна до ризикованої поведінки через соціальний тиск або цікавість. Схильність до адикцій і делінквентності серед 10-20% – помірна.

Згідно відповідей, вік початку статевого життя – 16-17 років (60,4%).

Ставлення до ранньої вагітності: 51,7% засуджують, 25,9% вважають особистою справою. Обізнаність щодо безпечного сексу: 34,5% хочуть знати більше. Отже, група потребує додаткової освіти з питань сексуальної грамотності, формування відповідального ставлення до статевого життя.

Почуття безпеки і страхи. Найбільші страхи опитаних підлітків: наркоманія (17,2% опитаних), вулична небезпека (15,5%), СНІД (13,8%). Відчуття безпеки: 34,5% дітей стикалися з небезпекою, але долали її. Можна зробити висновки, що підлітки реалістично оцінюють ризики, але 10-15% мають високий рівень тривожності щодо особистої безпеки.

Ставлення до майбутнього та соціальні цінності виявились наступними: 65,5% дітей радше позитивно налаштовані щодо майбутнього, але 82,8% успіх асоціюють із працею та «зв'язками». 60,3% мають довіру і повагу до старшого покоління.

Але понад 80% опитаних здобувачів освіти вважають закони несправедливими і недостатньо суворими. Загалом, підлітки зберігають мотивацію, але мають цинічне ставлення до державних інститутів, що може впливати на правову поведінку.

Основні джерела соціальної підтримки – це друзі (43,1%), батьки (34,5%). Отже, група потребує розвитку підтримки через заклад освіти та позакласні заходи, щоб знизити ризик ізоляції та девіацій.

Загалом, група потребує профілактичної та просвітницької роботи щодо емоційної стійкості, критичного мислення, здорових звичок і соціальних навичок.

Таблиця 2. 2

Результати первинної діагностики за анкетною «Молодь і протиправна поведінка

Запитання	Відповіді
Яка, на вашу думку, основна причина, що спонукає молодь до протиправних дій? (Оберіть один варіант відповіді)	Вплив алкоголю та наркотиків – 15 (25,9%) Низький рівень доходів сім'ї – 8 (13,8%) Прагнення захистити себе і близьких – 5 (8,6%) Упевненість у безкарності – 10 (17,2%) Солідарність із компанією – 12 (20,7%) Бажання розважитися – 5 (8,6%) Необхідність грошей – 3 (5,2%)
Яке ваше ставлення до крадіжок? (Оберіть один варіант відповіді)	Негативне – 35 (60,3%) Допустимо в окремих випадках – 12 (20,7%) Важко відповісти – 8 (13,8%) Позитивне – 3 (5,2%)
Яке ваше ставлення до застосування фізичної сили щодо іншої особи? (Оберіть один варіант відповіді)	Негативне – 30 (51,7%) Допустимо в окремих випадках – 18 (31,0%) Важко відповісти – 8 (13,8%) Позитивне – 2 (3,4%)
Яке ваше ставлення до вживання алкоголю? (Оберіть один варіант відповіді)	Негативне – 20 (34,5%) Допустимо в окремих випадках – 25 (43,1%) Важко відповісти – 8 (13,8%) Позитивне – 5 (8,6%)
Яке ваше ставлення до вживання наркотичних і токсичних речовин? (Оберіть один варіант відповіді)	Негативне – 40 (69,0%) Допустимо в окремих випадках – 10 (17,2%) Важко відповісти – 6 (10,3%) Позитивне – 2 (3,4%)
Яке ваше ставлення до азартних ігор? (Оберіть один варіант відповіді)	Негативне – 30 (51,7%) Допустимо в окремих випадках – 18 (31,0%) Важко відповісти – 8 (13,8%) Позитивне – 2 (3,4%)
Яке ваше ставлення до проституції? (Оберіть один варіант відповіді)	Негативне – 38 (65,5%) Допустимо в окремих випадках – 12 (20,7%) Важко відповісти – 6 (10,3%) Позитивне – 2 (3,4%)

Продовження таблиці 2.2

Яке ваше ставлення до незаконного придбання та зберігання зброї? (Оберіть один варіант відповіді)	Негативне – 28 (48,3%) Допустимо в окремих випадках – 18 (31,0%) Важко відповісти – 10 (17,2%) Позитивне – 2 (3,4%)
Яке ваше ставлення до самогубства? (Оберіть один варіант відповіді)	Негативне – 45 (77,6%) Важко відповісти – 10 (17,2%) Допустимо в окремих випадках / Позитивне – 3 (5,2%)
Як часто ви вживаєте цигарки? (Оберіть один варіант відповіді)	Ніколи – 12 (20,7%) 1–2 рази на тиждень – 5 (8,6%) Щоденно – 1 (1,7%)
Як часто ви вживаєте алкоголь? (Оберіть один варіант відповіді)	Ніколи – 28 (48,3%) Не вживаю – 20 (34,5%) 1–2 рази на тиждень – 8 (13,8%) Щоденно – 2 (3,4%)
Як часто ви вживаєте токсичні речовини? (Оберіть один варіант відповіді)	Не вживаю – 53 (91,4%) Ніколи – 4 (6,9%) 1–2 рази на тиждень – 1 (1,7%) Щоденно – 0
Яке ваше ставлення до наркоманії в молодіжному середовищі? (Оберіть один варіант відповіді)	Негативне – 40 (69,0%) Можлива, але небажана – 12 (20,7%) Байдуже – 5 (8,6%) Позитивне – 1 (1,7%)
Чи пробували ви наркотики? (Оберіть один варіант відповіді)	Ніколи не пробував – 45 (77,6%) Один раз – 7 (12,1%) Періодично – 3 (5,2%) Постійно – 0 Узагалі не бажаю вживати – 3 (5,2%)
Чи хотіли б ви спробувати наркотики, якби це не зашкодило вашому здоров'ю і про це ніхто не дізнався б? (Оберіть один варіант відповіді)	Ні – 40 (69,0%) Важко відповісти – 14 (24,1%) Так – 4 (6,9%)
Чи отримуєте ви у закладі освіти інформацію про: (Можна обрати декілька варіантів відповіді)	Алкоголь – 35 (60,3%) Наркотики – 30 (51,7%) Правопорушення – 28 (48,3%) Не отримую – 12 (20,7%)

Продовження таблиці 2.2

<p>Як ви отримуєте цю інформацію? (Можна обрати декілька варіантів відповіді)</p>	<p>Виховні години – 30 (51,7%) Уроки валеології/етики — 22 (37,9%) Факультативи – 10 (17,2%) Спеціальні зустрічі з фахівцями – 15 (25,9%) Спеціальні уроки – 12 (20,7%) Не отримую – 10 (17,2%)</p>
<p>Наскільки вас цікавить така інформація? (Оберіть один варіант відповіді)</p>	<p>Частково – 25 (43,1%) Дуже цікавить – 10 (17,2%) Майже не цікавить – 15 (25,9%) Не цікавить – 5 (8,6%) Важко відповісти – 3 (5,2%)</p>
<p>Як ви оцінюєте власний рівень знань про алкоголь і наркотики; їх дію на організм; наслідки цього вживання? (Оберіть один варіант відповіді)</p>	<p>Дещо знаю – 25 (43,1%) Недостатній – 15 (25,9%) Достатній – 10 (17,2%) Нічого не відомо – 8 (13,8%)</p>
<p>Чи проводяться у школі зустрічі-бесіди з лікарями, юристами, представниками правоохоронних органів із питань профілактики правопорушень і шкідливості вживання наркотиків? (Оберіть один варіант відповіді)</p>	<p>Інколи – 25 (43,1%) Так – 15 (25,9%) Майже не проводяться – 10 (17,2%) Ні – 8 (13,8%)</p>
<p>Якщо проводяться, то як часто? (Оберіть один варіант відповіді)</p>	<p>Раз на семестр – 18 (31,0%) Раз на місяць – 12 (20,7%) Раз на півроку – 10 (17,2%) Раз на рік – 8 (13,8%) Не проводяться – 10 (17,2%)</p>
<p>Чи доцільно, на вашу думку, проводити такі зустрічі? (Оберіть один варіант відповіді)</p>	<p>Так – 38 (65,5%) Важко відповісти – 15 (25,9%) Ні – 5 (8,6%)</p>
<p>Чи обговорюєте ви у колі своїх однолітків проблеми, що розглядаються на цих зустрічах? (Оберіть один варіант відповіді)</p>	<p>Інколи – 25 (43,1%) Так – 10 (17,2%) Майже ніколи – 15 (25,9%) Ні – 8 (13,8%)</p>

Продовження таблиці 2.2

Чи ваші батьки, спілкуючись із вами, торкаються проблем правопорушень? (Оберіть один варіант відповіді)	Інколи – 25 (43,1%) Так – 10 (17,2%) Майже ніколи – 15 (25,9%) Ні – 8 (13,8%)
Чи ваші батьки, спілкуючись із вами, торкаються проблем уживання алкоголю? (Оберіть один варіант відповіді)	Інколи – 28 (48,3%) Так – 12 (20,7%) Майже ніколи – 10 (17,2%) Ні – 8 (13,8%)
Чи ваші батьки, спілкуючись із вами, торкаються проблем уживання наркотиків? (Оберіть один варіант відповіді)	Інколи – 25 (43,1%) Так – 10 (17,2%) Майже ніколи – 15 (25,9%) Ні – 8 (13,8%)
Як організований позаурочний час у вашому закладі освіти? (Оберіть один варіант відповіді)	Позакласні заходи заходи – 20 (34,5%) Гуртки/секції – 15 (25,9%) Тематичні вечори – 8 (13,8%) Поїздки – 5 (8,6%) Культпоходи – 3 (5,2%) Інше – 7 (12,0%)
Хто у вашому закладі проводить роботу з профілактики правопорушень? (Можна обрати декілька варіантів відповіді)	Класний керівник – 40 (69,0%) Учителі – 30 (51,7%) Психолог, соціальний педагог – 25 (43,1%) Інші – 8 (13,8%)
В якій формі здійснюється така робота? (Оберіть один варіант відповіді)	Бесіди – 25 (43,1%) Лекції – 12 (20,7%) Диспути – 10 (17,2%) Ігри – 5 (8,6%) Інше – 6 (10,3%)
Ким для вас є вчитель? (Оберіть один варіант відповіді)	Людина, яка виконує службові обов'язки — 20 (34,5%) Порадник – 18 (31,0%) Авторитет – 10 (17,2%) Друг – 5 (8,6%) Інше – 5 (8,6%)
Чи має для вас практичне значення інформація про здоровий спосіб життя, отримана на уроках у школі? (Оберіть один варіант відповіді)	Частково – 25 (43,1%) Так – 15 (25,9%) Інколи – 10 (17,2%) Важко відповісти – 5 (8,6%) Ні – 3 (5,2%)

За результатами анкетування можна зробити висновок, що група демонструє змішаний, але загалом стабільний психосоціальний стан із наявністю

окремих ризикових тенденцій, що цілком характерні для підліткового віку та конкретно цієї соціальної вибірки.

Більшість студентів демонструють негативне ставлення до небезпечних форм девіантної поведінки. Так, 51,7% опитаних вважають рекет ганебним, 69% респондентів з огидою ставляться до проституції як явища, а 51,7% студентів переконані, що наркотики – це серйозна загроза й готові допомогти товаришу, який потрапив у біду. Лише поодинокі відповіді вказують на ймовірність експериментування з наркотичними речовинами чи інтерес до них.

Водночас у сфері легших адикцій ситуація інша: частина підлітків визнає епізодичне вживання алкоголю або тютюнових виробів, що характерно для вікової групи 16-17 років. Хоча 40 осіб (69%) вважають відмову від алкоголю та 36 осіб (62%) – відмову від паління – складовою здорового способу життя, не всі реально дотримуються цих установок.

Близько 20% респондентів демонструють «інколи експериментальну» поведінку. Це не означає сформованої залежності, але свідчить про наявність групових норм, які допускають такі дії.

Правова свідомість і ставлення до інституцій також мають суперечливий характер. Понад половина опитаних (58,6%) вважають, що країною керують нечесні або недостойні люди, а 51,7% опитаних не довіряють працівникам правоохоронних органів. При цьому 43,1% вважають, що саме страх покарання утримує людей від порушення законів. Така оцінка свідчить не про девіантні наміри, а про загальне відчуття недовіри до державних структур, характерне для сучасних підлітків і молоді в умовах соціальної нестабільності.

У сфері емоційного самопочуття більшість студентів визначають свій стан як достатньо позитивний: 27,6% дітей вважають себе щасливими, ще 37,9% – радше щасливими. Проте 20,7% почуваються радше нещасливими, а 13,8% прямо говорять про незадоволення.

Окремі відповіді на питання про страхи також показують підвищену тривожність: зокрема, 15,5% найбільше бояться стати жертвою вуличних безчинств, 13,8% – захворіти на ВІЛ/СНІД, 12,1% – залишитися інвалідом. Це

типові вікові страхи, які можуть посилюватися інформаційним фоном та життєвими обставинами.

Соціальна підтримка у групі розвинена достатньо добре. На запитання про те, хто підтримує у складні моменти, 43,1% опитаних назвали друзів, 34,5% – батьків. Наявність значущих дорослих чи ровесників є важливим захисним фактором, який зменшує ризик формування стійкої девіантної поведінки. Водночас 10,3% студентів заявили, що не навчалися б узагалі, якби була така можливість, а 51,7% вважають, що заклад освіти недостатньо готує їх до життя. Такі установки можуть знижувати навчальну мотивацію та збільшувати ризик проблемної поведінки.

Стосовно майбутнього, значна частина підлітків має помірно оптимістичний погляд: 31% вважають, що їх чекає щасливе майбутнє, і ще 34,5% – «скоріше так». Проте 24,1% висловлюють сумніви, а 10,3% не бачать у майбутньому позитивних перспектив.

Загалом у групі наявні помірні ризики, які пов'язані переважно з віковими особливостями: бажанням самостійності, впливом компанії, експериментальною поведінкою та критичним ставленням до суспільних норм. Разом із тим значна кількість захисних факторів (сім'я, друзі, негативне ставлення до насильства, інтерес до профілактичних занять) дає можливість успішно проводити виховну та профілактичну роботу.

Загалом, респонденти мають достатній рівень сформованості моральних цінностей та переважно негативно ставляться до небезпечних форм девіантної поведінки. Водночас існують окремі ризики, пов'язані з віком, соціальним оточенням та емоційною нестабільністю.

Необхідно поглибити профілактичну роботу, особливо з тем вживання алкоголю, навичок безпечної поведінки (актуально приблизно для 20% групи). Також потрібно посилити критичне мислення та правову свідомість.

Доцільно розвивати емоційну компетентність – техніки саморегуляції, подолання тривоги, формування стійкої самооцінки.

Таблиця 2.3

Результати діагностики схильності до конфліктної поведінки (методика К. Томаса, адаптація Н. В. Гришиної)

Стиль	Кількість осіб	Частка від загальної кількості
Суперництво (змагання, наполегливість)	18	31%
Співпраця (пошук рішень)	10	17,2%
Компроміс	14	24,1%
Уникання (відхід від конфлікту)	9	15,5%
Пристосування (поступливість)	7	12,2%

Результати дослідження показали високий відсоток суперництва (31%). Адже підлітки в цьому віці природно прагнуть самоствердитися, проявити силу характеру та відстояти свою позицію. У вибірці, де лише 2 дівчини і 56 хлопців, стиль «я доведу» є логічним. Також виявився достатньо високий рівень компромісу (24,1%). Це ознака певної соціальної зрілості. Підлітки розуміють, що жити в колективі без рамок та узгодження інтересів неможливо. Компроміс часто є способом уникнення тривалих конфліктів. Співпраця виражена слабше (17,2%). Цей стиль потребує високих комунікативних умінь, емоційної зрілості та навичок самоконтролю. У старших підлітків він з'являється пізніше, що відповідає віковій нормі. Частина групи має підвищену емоційну вразливість (уникання 15,5%). Це діти, які у попередніх опитуваннях виражали страх перед небезпекою, низьку впевненість або емоційну нестабільність. Пристосування 12%. Такий стиль характерний для тих, хто цінує стосунки, але не завжди здатен відстоювати межі. У закладі ця група ризикована в плані впливу більш домінантних однолітків.

Отже, необхідно розвивати стиль співпраці через вправи на командну взаємодію, рольові ігри, міні-проекти. Поступово збільшувати складність групових завдань. Також потрібно розвивати навички регуляції емоцій, стресостійкість, впевненість. Пояснювати, що уникнення не вирішує проблему, проводити профілактику агресивного суперництва та формувати навички ефективного вирішення конфліктів.

2.3 Основні напрями і методи профілактичної та корекційної роботи зі студентами, схильними до девіантної поведінки

Профілактика девіантної поведінки – це система заходів, спрямована на попередження відхилень від загальноприйнятих правил та норм поведінки [32].

Первинна профілактика спрямована на розвиток життєвих навичок, формування здорового способу життя, усвідомлення загальноприйнятих моральних норм та цінностей. Розрахована на всіх здобувачів освіти, проводиться у вигляді інформаційно-просвітницьких лекцій, бесід, виховних годин тощо [32].

Вторинна профілактика проводиться зі здобувачами освіти, у яких вже є ознаки прояву девіантної поведінки. Особлива увага приділяється студентам, що потрапили у складні життєві обставини, мають педагогічну занедбаність, важковиховуваність [32].

Третинна профілактика спрямована на запобігання повторення девіацій. Застосовується для студентів, що вже мають сформовану девіантну поведінку [32].

Профілактика девіантної поведінки дітей старшого підліткового віку має будуватися на наступних засадах:

- 1) комплексності – здійснення заходів на соціально-психологічному, економічному, медичному, правовому, педагогічному рівнях;
- 2) послідовності – від психосоціальної реабілітації до самовираження особистісного потенціалу підлітка в соціумі;
- 3) диференційованості – спираючись на індивідуальні особливості здобувача освіти, його віку, соціального статусу, статі;
- 4) психолого-педагогічної допомоги – сукупності педагогічних, психологічних, соціальних заходів, що спрямовані на виявлення і подолання факторів, що спричиняють девіантну поведінку [32].

Профілактика девіантної поведінки дітей старшого підліткового віку в умовах закладу освіти здійснюється за **формами**:

- індивідуальна робота. Проводиться з конкретним студентом з урахуванням особистісних життєвих обставин; спрямована на корекцію поведінки, розвиток власного потенціалу, надання психологічної допомоги). Може бути у вигляді бесід, консультацій, наставництва.

- групова робота. Здійснюється з невеликою групою студентів, що мають схожі труднощі. Зазвичай, це тренінги, рольові ігри, диспути, дискусії, круглі столи, відеолекторії.

- масова робота. Проводиться з великою кількістю студентів, спрямована на формування загальноприйнятих норм та правил поведінки, розвиток життєвих якостей, попередження руйнівної поведінки. Може бути у вигляді акцій, флешмобів, консультативних пунктів, соціальних проєктів [32].

І. Парфанович та І. Трубавіна пропонують використовувати наступні форми профілактичної:

- когнітивно-поведінкову терапію (орієнтовану на зменшення та усунення негативних установок);
- лекції, бесіди, години спілкування;
- керовані перегляди відеофільмів про наслідки девіантної поведінки неповнолітніх;
- проведення різноманітних свят, ярмарків, позаурочних заходів, конкурсів;
- тренінгові форми роботи;
- роботу «Скриньки довіри» [32].

Ефективною формою профілактики девіантної поведінки здобувачів освіти є спільна діяльність закладу та відомчих, державних і громадських установ (служби у справах дітей, центр соціальних служб сім'ї, дітей та молоді, центри медико-соціальної реабілітації, наркоасоціації, ювенальна поліція, благодійні організації тощо) [26; 32].

В Антонюк вважає, що ефективною технологією профілактики девіантної поведінки підлітків є **тренінг** [1].

Тренінг – це активне навчання, спрямоване на формування практичних навичок, розвиток певних моделей поведінки, що здійснюється із застосуванням рольових ігор, коротких лекцій, вправ, обговорення кейсів тощо.

Тренінг спрямований на усвідомлення підлітком наявних деструктивних проявів і знаходження можливих шляхів вирішення існуючої проблеми [1, 28].

Найпоширеніші форми тренінгу є:

1) тренінг асертивності (цінність тренінгу асертивності полягає в тому, що учасникам допомагають усвідомити власні емоції, висловлювати їх в доречній формі; навчають технікам боротьби зі стресом, адже часто девіантна поведінка дітей підліткового віку пов'язана з емоційною нестабільністю);

2) тренінг стійкості до руйнівного соціального впливу (розвиток навичок ефективної взаємодії з однолітками, формування негативного ставлення до деструктивних проявів, усвідомлення небезпеки вживання психотропних речовин тощо);

3) тренінг формування життєвих компетентностей (вдосконалення вмінь підтримувати дружні стосунки з оточуючими, конструктивним шляхом вирішувати непорозуміння, розвиток впевненості у собі, критичного мислення, адекватної самооцінки тощо) [1].

Показником ефективності проведення тренінгової програми (курсу тренінгових занять) є:

- зменшення рівня тривожності здобувачів освіти;
- формування об'єктивної самооцінки;
- розвиток рівня відповідальності дитини за власні дії;
- уміння аналізувати власну поведінку;
- встановлення позитивних життєвих орієнтирів, поява мотивації до їх досягнення;
- розвиток творчого потенціалу здобувачів освіти;
- зменшення кількості правопорушень [1, 28].

Формат тренінгу поєднує психотерапевтичні, корекційні, навчальні методи роботи, що формують навички самореалізації, пізнання самого себе,

ефективного спілкування тощо. Учасники поринають в інтенсивний процес вирішення психологічних проблем. Відмінність тренінгу від інших форм профілактики девіантної поведінки полягає у тому, що під час тренінгу відбувається корекція не тільки окремих психологічних проблем, а й розвиток особистості [51].

Тренінг допомагає подолати небажані наслідки негативного життєвого досвіду, розвиває творчий потенціал, підвищує емоційну стійкість, виховує громадянську позицію [51].

О. Сорока зауважує, що дієвим засобом профілактичної та корекційної роботи із запобігання проявам девіантної поведінки підлітків, що потрапили у складні життєві обставини, є **арт-терапія** [43].

Арт-терапія покращує емоційний стан, знімає втому, розвиває увагу, творчий потенціал, створює умови для ефективної міжособистісної комунікації, надає відчуття внутрішнього контролю. Для того, щоб арт-терапевтичне заняття було ефективним, необхідно виконати наступні умови:

- створити ситуацію успіху для кожної дитини;
- виявити повагу до кожного учасника, заохотити його до активної творчості, «включеності» у процес;
- сформуванню сприятливої соціально-психологічної атмосфери в групі;
- провести діагностику емоційного стану студента [43].

З огляду на те, що арт-терапія має потужний діагностичний потенціал, вона сприяє виявленню тих проблем студента, які приховані [43].

При застосуванні проєктивних арт-терапевтичних методик необхідно заохочувати дитину на вираження емоцій, внутрішніх станів для подальшого їх усвідомлення. Особливість проєктивних малюнків полягає в тому, що дитині пропонують сюжет із прихованим змістом, після чого відбувається обговорення створених рисунків та їх тлумачення. У межах проєктивного малювання можна застосовувати наступні методики:

- а) вільний малюнок за заданою чи обраною самостійно темою (наприклад, на малювання відводиться 30 хвилин, після чого результати обговорюються);
- б) комунікативний малюнок (діти в межах групи розподіляються на пари, кожна пара має свій аркуш, де спільно створює зображення на вільну тему, спілкуючись);
- в) спільний малюнок (певна кількість учасників або вся група мовчки створюють зображення на одному аркуші, потім обговорюють внесок кожної дитини);
- г) додатковий малюнок (коли зображення передають по колу і кожна дитина додає щось своє);
- д) взаємовідносини у групі (кожна дитина малює рисунок «Наша група») [43].

Аналізувати малюнки можна за методикою Дж. Остер та П. Гоул. Такий аналіз сприяє глибшому розумінню внутрішнього стану підлітка, адже автори методики детально описали, як саме має відбуватися діалог під час роботи [43].

Арт-терапія сприяє досягненню студентами, що потребують посиленої психолого-педагогічної уваги, емоційного комфорту, адже сам малюючий перетворюється на спостерігача. Відбувається «перекладання» інформації з рівня емоційного на рівень усвідомлення; змінюється відношення до минулого, до травматичних подій, неприємних спогадів. Незалежно від обраних технік, мета психолога – допомогти студентові зрозуміти себе, визначити власні проблеми. Малювання – ефективний спосіб самовираження, прояву власних емоцій, відчуттів [43].

Л. Вольнова пропонує у профілактиці девіантної поведінки дітей старшого підліткового віку застосовувати таку форму групової роботи як **інтерактивний театр**. Сутність інтерактивного театру полягає у переході від пасивного усвідомлення інформації підлітками до активної взаємодії. Здобувачі освіти моделюють різноманітні ситуації, грають ролі, ототожнюють себе з певними казковими, вигаданими або реальними персонажами [9].

Психологічний механізм впливу полягає в тому, що діти «програють» різні ролі – і жертв, і спостерігачів, і агресорів, і правопорушників, і захисників. Саме програвання ролей формує усвідомлення наслідків кожної ситуації. Підліток її аналізує, відшукує альтернативи, обирає і саме це формує критичне мислення, тренує навички асертивності, емпатійності, комунікативності, групової взаємодії, ефективного спілкування, конструктивного вирішення конфліктів [9].

Така форма профілактичної роботи як інтерактивний театр сприяє зниженню рівня агресії серед здобувачів освіти, позитивно впливає на взаємовідносини в межах навчальної групи, зменшує конфліктність.

Ключове значення у профілактиці девіантної поведінки дітей старшого підліткового віку відіграє **робота психологічної служби з батьками студентів**.

Як зазначають С. Zhang, Y. Luo, R. Zhang, (2025), емоційна теплота з боку батьків виконує захисну функцію і значно зменшує вірогідність того, що дитина буде шукати спілкування з девіантними однолітками. Натомість емоційна холодність, відторгненість батьків або навпаки гіперопіка значно підвищують ймовірність вступу дитини у деструктивне підліткове угруповання. Автори підкреслюють, що гіперопіка, тиск, підвищена турбота викликають негативні наслідки, адже обмежують автономію підлітка. Коли дитині погано вдома – вона починає шукати прийняття та порозуміння поза сім'єю. А значущість в компанії підлітків отримує через асоціальну та деструктивну поведінку. [58; 60].

Тому завдання психологічної служби – роз'яснити батькам механізм підліткової поведінки, допомогти усвідомити, що суворий контроль, жорсткі рамки або надмірна турбота викликають внутрішній протест, підштовхують дитину до девіантної поведінки, а емоційна теплота навпаки сприяє встановленню довіри. Практичний психолог та соціальний педагог можуть використати такі форми роботи як батьківські лекторії, лекції, виступи на батьківських зборах, індивідуальне консультування, розповсюдження просвітницьких матеріалів через соціальні мережі закладу освіти [59].

Треба зазначити, що ефективність профілактичної роботи залежить не тільки від діяльності психологічної служби закладу освіти, а й від професійних

знань, умінь, компетентностей педагогічних працівників (викладачів, майстрів виробничого навчання, керівників гуртків). Саме педагогічні працівники взаємодіють зі здобувачами освіти кожний день, формують освітнє середовище, спостерігають за емоційним станом студента протягом кожного уроку. І якщо вони здатні своєчасно помітити деструктивні прояви у поведінці здобувачів освіти, то вони здатні не лише застосувати педагогічні методи і технології впливу, а й своєчасно проінформувати психологічну службу закладу освіти про виявлені девіації.

Психологічна корекція – це вплив на певні процеси психічного та особистісного розвитку дитини, що спрямований на подолання або зменшення наявних відхилень поведінки [49].

При цьому психокорекція не обмежується усуненням певного відхилення в поведінці підлітка, а спрямована на вплив на особистість в цілому, охоплюючи і поведінку, і емоційну складову, і зміну системи цінностей [35].

О. Христюк виділяє індивідуальну та групову форму корекції девіантної поведінки підлітків. Автор пропонує створення так званого «**телефона довіри**», який працюватиме у декілька етапів:

- 1) початковий (дитині надають впевненість у тому, що її розуміють, нададуть допомогу, підтримують);
- 2) уточнювальний (фахівець уточнює і деталізує запит, з яким звернувся підліток);
- 3) діагностичний (аналіз проблеми);
- 4) психотерапія (визначення особистісного потенціалу дитини, побудова позитивного мікросередовища, спільний пошук конструктивних рішень, формування суб'єктивної позиції);
- 5) заключний (підвищення самооцінки підлітка, розкриття його внутрішнього потенціалу, розвиток впевненості у власних силах) [49].

О. Бондарчук пропонує застосовувати **корекційну програму німецького вченого Клюге**, що спрямована на корекцію поведінкових відхилень важковиховуваних підлітків в умовах закладу освіти. Сутність програми полягає

у поєднанні психологічного та педагогічного впливу з урахуванням такого соціального середовища, у якому перебуває дитина [2].

Корекційна програма розрахована не тільки на корекцію вже наявних поведінкових порушень, а й на профілактику девіацій, усвідомлення загальноприйнятої системи цінностей, розвиток емоційного інтелекту, комунікативних здібностей, навичок ефективного спілкування [2].

В рамках корекційної програми здійснюється просвітницька та виховна робота. Принцип просвітницької роботи передбачає зниження вимог до дитини до того рівня, на якому вона знаходиться сьогодні. Наприклад, відвідування двох уроків в день, виконання одного домашнього завдання. Поступово відбувається рух вперед, кількість задач, поставлених перед дитиною, збільшується. Значна увага приділяється роботі руками. Використовуються такі засоби, як картки, ігрові вправи, бесіди. Але форма роботи – тільки індивідуальна, в стилі, орієнтованому на підлітка. Виховна робота здійснюється у груповій формі та спрямована на створення позитивного мікроклімату в студентському середовищі, розвиток навичок ефективного спілкування, участь у позакласних заходах, спільне дозвілля [2].

Ю. Клейберг виділяє такі технології корекційної роботи з підлітками, що мають девіантну поведінку: тимчасове зниження вимог до здобувача освіти, поки він не адаптується соціально та психологічно; залучення до групової діяльності, особливо до заходів, де дитина може розкрити свої творчі здібності; створення «ситуації успіху», заохочення підлітка; демонстрація позитивних моделей поведінки через власний досвід, літературні образи, біографії видатних людей тощо.

Отже, профілактика та корекція девіантної поведінки студентів є комплексним, систематичним процесом, що передбачає взаємодію всіх учасників освітнього процесу.

Висновки до розділу 2

Діяльність психологічної служби закладу освіти є важливою складовою системи профілактики та корекції девіантної поведінки студентів, що здійснюється на засадах етичності, науковості та професійної відповідальності фахівців (практичного психолога та соціального педагога).

Використання різноманітних методів діагностики здобувачів освіти (спостереження, опитування, тестування, проєктивні методики) забезпечує всебічне вивчення емоційно-особистісних характеристик дітей, їх поведінкових відхилень, особливостей сімейного виховання, соціального оточення. А поєднання декількох діагностичних інструментів підвищує достовірність результатів і знижує ризик отримання формальних або соціально бажаних відповідей.

Своєчасна психологічна діагностика дозволяє не лише виявити вже існуючі відхилення у поведінці підлітка, а й визначити схильності до асоціальної, суїцидальної, адиктивної, протиправної поведінки, а також помітити підвищену тривожність, агресивність, труднощі соціальної адаптації до нових умов навчання. Це створює підґрунтя для результативної своєчасної профілактики та психокорекції з урахуванням індивідуальних особливостей кожної дитини.

Психодіагностика є необхідною умовою ефективної роботи з дітьми старшого підліткового віку, оскільки забезпечує науково обґрунтоване розуміння причин поведінкових відхилень та сприяє організації комплексного психолого-педагогічного впливу на здобувача освіти.

Проведені дослідження відобразили фактичний рівень психосоціального благополуччя здобувачів освіти, висвітлити їхні моральні цінності, показали ступінь соціальної адаптації, наявні ризики деструктивної поведінки.

По-перше, було встановлено, що переважна кількість студентів мають достатньо сформований рівень соціальної адаптації, демонструють здатність до ефективної комунікації з однолітками та дорослими, система цінностей не викривлена. Підлітки у своїй переважній більшості негативно ставляться до

наркоманії, насильницьких форм поведінки, злочинності, шахрайства. Це свідчить про сформовані загальнолюдські цінності та моральні норми, що прийняті у суспільстві.

Водночас було виявлено, що певна кількість здобувачів освіти мають схильність до деяких видів девіантної поведінки. І це характерно для дітей старшого підліткового віку. Частина студентів не заперечують можливість епізодичного вживання алкогольних напоїв, тютюнових виробів, а також вважають, що «у певних ситуаціях» допустимі деякі форми девіантної поведінки.

На жаль, у вільний час переважає така діяльність як перегляд відео, комп'ютерні ігри, а рівень читання залишається низьким. Це негативно впливає на розвиток критичного мислення, емоційного інтелекту, а тому підвищує ризики поведінкових відхилень.

Більшість підлітків мають позитивний емоційний стан, але у третини з них спостерігаються ознаки тривожності, невпевненості у власних силах та незадоволеності життям. Серед опитаних є підлітки з підвищеним рівнем страху та відчуттям небезпеки.

У міжособистісній взаємодії переважає стиль суперництва, що відповідає віковим особливостям дітей старшого підліткового віку. Це може провокувати агресивні реакції при суперечках. Водночас наявність компромісу та частково співпраці говорить про потенціал до розвитку конструктивної взаємодії. Частина опитаних здобувачів освіти схильна до уникання або пристосування. Це вказує на емоційну незрілість і ризик опинитися під негативним впливом певної соціальної групи.

Отже, результати опитувань свідчать, що студенти мають типовий для їх віку рівень розвитку, а окремі чинники ризику девіантної поведінки зумовлені віковими особливостями, соціальним оточенням та військовими подіями в країні.

Психологічній службі закладу освіти слід посилити роботу з профілактики адиктивної та ризикованої поведінки. Особливу увагу необхідно приділити

розвитку емоційного інтелекту, критичного мислення, правової свідомості, пропагуванні здорового способу життя.

Профілактика та корекція девіантної поведінки дітей старшого підліткового віку в умовах закладу професійної освіти є багаторівневим, комплексним, системним процесом, що передбачає узгоджені спільні дії психологічної служби, викладачів, майстрів виробничого навчання, керівників гуртків, адміністрації, батьків, служб у справах дітей, фахівців ювенальної поліції, громадських організацій тощо. Ефективність заходів значною мірою залежить від правильного підбору і використання різних методів, форм, технологій та інструментів психолого-педагогічного впливу.

Найбільш ефективними є інтерактивні та особистісно орієнтовані методи роботи (тренінги, арт-терапевтичні заняття, інтерактивний театр), які сприяють розвитку емоційної сфери, формуванню необхідних соціальних навичок, критичного мислення, відповідальної поведінки. Важливу роль відіграє також психокорекційна робота, яка спрямована не лише на усунення окремих проявів девіацій, а й на гармонійний розвиток особистості загалом.

Значним чинником профілактики девіантної поведінки дітей старшого підліткового віку є взаємодія закладу освіти з сім'єю, адже емоційна підтримка з боку батьків та осіб, що їх замінюють, довіра та правильний стиль виховання впливають на поведінку дитини. У свою чергу, педагогічні працівники та психологічна служба відіграють ключову роль у своєчасному виявленні ризиків девіантної поведінки та організації відповідного впливу.

РОЗДІЛ 3 ПРОФІЛАКТИКА ТА ПСИХОЛОГІЧНА КОРЕКЦІЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ СТУДЕНТІВ У ЗАКЛАДІ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ

3.1 Програма профілактики девіантної поведінки дітей старшого підліткового віку

Після проведення та ретельного аналізу результатів діагностики була створена **програма** з профілактики девіантної поведінки дітей старшого підліткового віку в умовах закладу професійної освіти.

Мета програми – зменшення ризиків проявів девіантної поведінки серед підлітків шляхом формування соціально-психологічних компетентностей, розвитку емоційного інтелекту, конструктивної взаємодії з однолітками та розвиток позитивної мотивації до навчання та життя.

Завдання програми:

1. Ознайомити здобувачів освіти з видами, формами девіантної поведінки та її наслідками.
2. Розвивати навички самоконтролю, управління емоціями, здатність до адаптації, критичне мислення.
3. Формувати конструктивні способи вирішення конфліктів і соціальної взаємодії, підвищити рівень правової свідомості.
4. Активізувати позитивні інтереси, мотивацію до навчальної діяльності, пропагувати здоровий спосіб життя, розкрити творчі здібності.
5. Підвищувати самооцінку, зміцнити впевненість у власні сили, сприяти усвідомленню відповідальності за власні вчинки.

Очікувані результати:

- здобувачі освіти розуміють наслідки девіантної поведінки та ризики, пов'язані з нею;
- в студентському середовищі знижуються прояви конфліктної та агресивної поведінки;

- у здобувачів освіти формуються навички емоційної регуляції та самоконтролю;
- покращуються соціальні навички, навички співпраці та конструктивної взаємодії, посилюється критичне мислення;
- підвищується мотивація до навчання, позитивних видів діяльності та формуються здорові ціннісні орієнтири.

Програма складається з п'яти занять:

Заняття 1. Усвідомлення девіантної поведінки та її наслідків

Мета: Ознайомити здобувачів освіти з видами девіантної поведінки, наслідками та ризиками; створити безпечне середовище для обговорень.

Заняття 2. Емоційне кермо: керуємо собою.

Мета: навчити студентів розпізнавати власні емоції, розвинути самоконтроль і зменшити агресивні реакції.

Заняття 3. Соціальні навички та майстерність взаємодії.

Мета: розвивати комунікативні навички, навчитися конструктивно вирішувати конфлікти.

Заняття 4. Мій вибір без ризику.

Мета: підвищити усвідомлення підлітками негативних наслідків ризикової поведінки (вживання алкогольних напоїв, тютюнових виробів, здійснення актів вандалізму тощо); мотивувати до конструктивного способу проведення вільного часу та позитивного соціального вибору.

Заняття 5. «Моє позитивне «Я».

Мета: підвищити самооцінку, мотивацію до конструктивної діяльності, закріпити набутий досвід.

Методи, що використовуються: лекція, бесіда, інтерактивна дискусія, мозковий штурм, кейсовий аналіз, арт-терапія, рольові ігри, дихальні вправи, рефлексія

Кожне заняття триває 60 хвилин, проводиться дистанційно з використанням платформи Zoom.

Опишемо детально кожне заняття.

Заняття 1. Усвідомлення девіантної поведінки та її наслідків

Мета: Ознайомити здобувачів освіти з видами девіантної поведінки, наслідками та ризиками; створити безпечне середовище для обговорень.

Завдання:

- створити в навчальній групі доброзичливу, безпечну атмосферу для кожного здобувача освіти;
- з'ясувати уявлення підлітків про «норми поведінки» та «відхилення від норми»;
- ознайомити студентів із поняттям девіантної поведінки, її формами, видами;
- допомогти учасникам побачити причинно-наслідкові зв'язки між девіантною поведінкою та її наслідками;
- формувати процес критичного осмислення власних дій та вибору.

Очікувані результати:

Після заняття студенти:

- розуміють, сутність девіантної поведінки;
- наводять приклади різних форм поведінкових відхилень;
- усвідомлюють наслідки ризикованої поведінки;
- аналізують власні стратегії поведінки.

Матеріально-технічне забезпечення:

- ПК або ноутбук з виходом до мережі Інтернет;
- платформа Zoom;
- інтерактивна дошка Miro;
- мультимедійна презентація;
- опитувальник Google Forms;
- картки з практичними кейсами;
- методична розробка тренінгового заняття.

Хід проведення:

I. Вступна частина (10 хвилин).

1. *Привітання учасників.* Декілька слів про себе. Наприклад: «Вітаю! Рада бачити всіх! Моє ім'я Ольга, я практичний психолог. У нас буде кілька зустрічей. Впевнена, що наша спільна робота буде плідною, цікавою, пізнавальною та результативною».

2. *Знайомство.* Вправа «Три слова про мене». На інтерактивній дошці студентам пропонується створити стікер зі своїм ім'ям і записати три слова про себе (настій, інтереси, хобі, особливості характеру тощо). Наприклад: «Я відповідальна, люблю вранці пити каву, займаюсь йогою три рази на тиждень».

3. *Інформування здобувачів освіти про тему тренінгового заняття, його мету, завдання та очікувані результати.* «Ми починаємо програму, що складається із п'яти занять. Вона – про поведінку. Про ту, яку ми обираємо щодня. І сьогодні ми поговоримо про те, чому іноді люди вчиняють ризиковані або деструктивні дії та до чого такі вчинки можуть призвести. Я тут не для того, щоб навчити вас як правильно жити, а для того, щоб допомогти краще зрозуміти природу своїх вчинків і усвідомити їх наслідки.

4. *Обговорення правил роботи.* Основні правила: бути активним, толерантним до всіх учасників, говорити по черзі і тільки за власним бажанням, не розголошувати за межами тренінгу інформацію почуту від учасників, працювати із включеною камерою тощо.

5. *Визначення рівня інформованості та очікувань.* Вправа «Міні-діагностика». Ведучий запитує: «Що таке, на вашу думку, девіантна поведінка?». Діти пишуть відповіді у чаті. Вправа «Очікування». Учасники пишуть у чат, що їм було б цікаво дізнатися на тренінгу».

II. Основна частина (30-35 хв.).

1. *Актуалізація власного досвіду.* Мета: підвести здобувачів освіти до усвідомлення відносності понять «норми» та «відхилення» і включити їх в активну роботу через особисто прожитий досвід.

Вправа «Де межа?» Психолог називає ситуації, а здобувачі освіти у вбудованих функціях платформи Zoom обирають відповідні емоджі-реакції.

Ситуації:

- запізнитись на урок;
- обманути батьків, щоб уникнути проблем;
- викласти чуже фото в соціальні мережі без дозволу;
- відповісти фізичною агресією на агресію словесну;
- спробувати алкоголь «за компанію»;
- взяти чужу річ, не попередивши власника;
- застрибнути на дах трамваю, потягу;
- використовувати нецензурну лексику;
- здійснити акт вандалізму на кладовищі;
- вкрати дрібний товар у супермаркеті.

Підсумкове слово тренера: «Як бачите, на деякі ситуації відповіді кардинально різні. Це означає, що межа «нормально-ненормально» не завжди очевидна. І саме в таких ситуаціях люди, а особливо підлітки, часто роблять вибір не замислюючись.»

2. Міні-лекція з поясненням.

Кожного дня ми робимо певний вибір, хоча іноді і не помічаємо цього. Це може бути дрібний вибір: промовчати або вступити у відкритий конфлікт; підтримати та захистити когось або відійти в сторону; сказати правду або «додати своїх деталей», щоб подати ситуацію у вигідному для себе світі. І часто після зробленого ми думаємо: «А може варто було б вчинити інакше». Саме з таких ситуацій і починається розуміння поведінки та її наслідків.

У психології існує таке поняття, як девіантної поведінки. Що ж це таке? Якщо пояснити простими словами, це така поведінка, яка виходить за межі загальноприйнятих норм та правил і може мати негативні наслідки – як для самої людини, так і для оточуючих. Це не означає, що людина «погана». Мова йдеться не про людину, а про її конкретні вчинки, які вона робить у певний момент часу.

Девіантна поведінка може проявлятися і більш серйозних речах: порушення закону (крадіжки, пограбування, шахрайство, побиття, згвалтування, вандалізм тощо), залежності (наркотична, алкогольна, ігрова, харчова) небезпечні вчинки. А може проявлятися у набагато простіших і звичних для

підлітків ситуаціях. Наприклад, сказати батькам неправду аби, уникнути покарання. Інший приклад – коли в груповому чаті або на сторінках соціальних мереж одна людина починають висміювати когось, а інша, навіть не додаючи нічого від себе, просто «підтримує» це лайками або мовчанням. І хоча перший погляд це може здаватись непомітною дрібницею, але саме з таких речей формуються поведінкові відхилення.

Варто зазначити, що подібні дії рідко відбуваються просто так. Зазвичай вони мають певні причини. Наприклад, вплив оточення. Коли всі друзі навколо щось роблять, дуже складно відмовитися, навіть якщо є сумніви, чи правильно я вчиняю. У компанії можуть запропонувати спробувати психотропну речовину, щоб бути «як всі», і відмова сприймається однолітками прояв слабкості. У такій ситуації підліток часто обирає не те, що вважає правильним, а те, що допоможе залишитися «своїм у зграї».

Ще одна розповсюджена причина – це наші емоції. Коли людина зла, на когось ображена або чимось роздратована, вона може діяти імпульсивно. Наприклад, дуже грубо відповісти педагогу, написати образливе повідомлення батькам, висміяти друга, не замислюючись, що це може спричинити конфлікт або зіпсувати відносини.

Також поширеним фактором є бажання бути прийнятим колективом однолітків і виглядати «круто» та впевнено в їх очах. Тоді підлітки погоджуються на деструктивні та ризиковані вчинки лише тому, що не хочуть виглядати «інакшими». Наприклад, беруть участь у небезпечних квестах, інтернет-челенджах щоб отримати схвалення.

Але така поведінка має певні наслідки. І найскладніше те, що вони не завжди прогнозовані одразу. Часто все починається з мінливого відчуття, що «нічого екстраординарного не сталося». Наприклад, підліток погоджується на поганий вчинок «за компанію» і відчуває, що її прийняли в «зграю», що він є частиною групи. Але з часом у нього формується звичка діяти під тиском інших, а це призводить до більш серйозних проблем, часто і законом.

Схожі ситуації можуть відбуватися і в кіберпросторі. Написати негативний, образливий коментар або поширити чужу інформацію здається не вартою уваги дрібницею, адже це «тільки інтернет». Але це може мати сумний вплив на іншу людину, викликати конфлікт та непорозуміння, зіпсувати репутацію. А головне, адміністративна та кримінальна відповідальність за такі вчинки теж існує.

Отже, девіантна поведінка – це не щось далеке від нас або рідкісне явище. Це ті ситуації, з якими ми можемо стикатися щоденно. І головне тут не в тому, щоб ніколи не помилятися, а в тому, щоб навчитися усвідомлювати власні дії, розуміти, чому вони саме такі, і замислюватись над можливими наслідками. Це дасть можливість робити більш конструктивний вибір, а не діяти «за компанію».

3. Інтерактивна вправа «Аналіз життєвих ситуацій»

Мета: формувати у здобувачів освіти вміння відслідковувати причинно-наслідкові зв'язки між власними вчинками результатом таких вчинків.

Учасники тренінгу разом із психологом розглядають практичні кейси і розбирають, що відбувається і до чого це призводить.

Ситуація 1 (соціальний тиск). Компанія друзів пропонує підлітку залізти на дах недобудованої закинutoї будівлі, щоб зробити відео для соціальних мереж. Якщо відмовишся – можуть почати висміювати.

Питання до здобувачів освіти:

- що відчуває підліток у цей момент?
- що може впливати на його рішення?

Ситуація 2 (у кіберпросторі). У чаті вашої групи починають принижувати одногрупника за те, що він носить не модні речі, скидають фото його поношених, старих кросівок і називають безхатченком.

Питання до здобувачів освіти:

- якими мають бути ваші дії?
- яку відповідальність можуть нести агресор та спостерігачі?

Ситуація 3 (отримання швидкої вигоди). Шістнадцятирічному хлопцю пропонують швидко заробити гроші, але робота пов'язана з шахрайством (треба

за відсоток приймати на свою банківську картку гроші сумнівного, невідомого походження та переказувати їх далі на криптогаманці.

Питання до здобувачів освіти:

- чому така пропозиція приваблює підлітка?
- що може бути далі?
- як би ви оцінили ризики такого заробітку за шкалою від 1 до 10?

4. Когнітивна вправа «Айсберг вибору».

Психолог виводить на екран кольорове зображення айсбергу і пояснює метафору «Айсберг – це величезна глиба льоду. Але над водою ми бачимо тільки 10% його маси, все найпотаємніше, найважливіше і найскладніше знаходиться в глибинах океану. Так само і з нашою поведінкою. Давайте окреслимо дії, які всі бачать на поверхні айсбергу.

Діти пишуть слова на стікерах інтерактивної дошки Miro. Це можуть бути такі асоціації, як крадіжки, побиття, вживання ПАР, вандалізм, пропуски уроків, образливі коментарі в соціальних мережах, булінг тощо.

«А тепер уявіть себе на місці цього підлітка. Що він відчуває, про що думає? Що змусило його вийти над воду саме таким чином?»

Підводну частину айсбергу тренер розподіляє на три частини (три рівні), можна креслити прямо на зображенні.

Рівень I. Поверхневі потреби (нудьга, пошук нових вражень, бажання здаватися дорослим тощо).

Рівень II. Соціальний тиск (бажання бути прийнятим однолітками, займати вагоме місце у компанії, вплив негативних «авторитетів», конфлікти з батьками тощо).

Рівень III. Глибинні причини (низька самооцінка, страх перед майбутнім, пережиті травми, нестаток любові, відчуття непотрібності, досвід насильства).

Питання до здобувачів освіти:

1. Як ви вважаєте, якщо ми просто «зніmemo» верхівку айсбергу (тобто, покараємо підлітка), чи зникне сам айсберг?

2. Поміркуйте, яка частина айсберга є справжньою причиною поведінкових відхилень – та, що видніється над водою, чи та, що сховалась під нею?

3. Чи можемо ми допомогти людині, знаючи, що підводна частина її айсбергу наповнена смутком, болем, безпорадністю чи страхом? Яким чином?

III. Завершальна частина (10-15 хв.).

1. *Підведення підсумків заняття.* «Зараз ми коротко підсумуємо те, про що говорили під час заняття. Сьогодні ми з'ясували, що деякі вчинки виходять за межі загальноствановлених норм і правил та можуть мати негативні наслідки. Як для нас, так і для оточуючих. Ми зрозуміли, що певні дії відбуваються «в моменті», під впливом емоцій, обставин. І не завжди є час, щоб добре подумати, обміркувати наслідки. А наслідки можуть проявитися не відразу, а з часом. Головна наша мета – навчитися бачити не тільки вчинок, а й усвідомлювати, до чого він може призвести.

2. Відповіді на запитання студентів.

«Якщо у вас є певні питання або щось залишилось незрозумілим, або хочете уточнити деякі моменти – можете запитати зараз чи написати в чаті.»

3. Вправа «Підсумкове осмислення».

Психолог ставить прості питання:

- чи стало вам більш зрозуміло, що таке девіантна поведінка?
- чи можете ви навести приклади такої поведінки?
- чи задумались ви про наслідки деяких ваших вчинків?

4. Вправа «Зворотній зв'язок»

Тренер дякує здобувачам освіти за увагу, включеність у роботу і просить одним словом написати, як їм було сьогодні «цікаво», «нормально», «нудно», «замислився», «корисно» тощо.

5. Завершальне слово.

Психолог анонсує, що буде на наступному занятті, прощається.

Заняття 2. Емоційне кермо: керуємо собою.

Мета: навчити студентів розпізнавати власні емоції, розвинути самоконтроль і зменшити агресивні реакції.

Завдання:

- навчити студентів розпізнавати відмінності між емоціями і поведінкою, відчувати власні емоції;
- показати, як емоції впливають на поведінку та прийняття рішень;
- ознайомити учасників з різними техніками самоконтролю, заспокоєння, розвинути навички зниження імпульсивної поведінки;
- сприяти усвідомленню наслідків за власну поведінку.

Очікувані результати:

Після заняття студенти:

- вміють розрізняти свої емоції;
- розуміють механізм впливу емоцій поведінку;
- знають прості техніки саморегуляції;
- усвідомлюють серйозність наслідків за власні необдумані вчинки.

Матеріально-технічне забезпечення:

- ПК або ноутбук з виходом до мережі Інтернет;
- платформа Zoom;
- інтерактивна дошка Miro;
- мультимедійна презентація;
- картки з практичними кейсами;
- методична розробка тренінгового заняття.

Хід проведення:

I. Вступна частина (10 хвилин).

1. *Привітання учасників.* «Добрий день всім! Рада бачити вас знов. Сьогодні ми поговоримо про емоції, а головне, визначимо – ми керуємо емоціями чи все ж таки емоції керують нами.»

2. *Вправа «Емоційне включення».* Здобувачам освіти пропонується у вбудованих функціях платформи Zoom обрати емоцію (або віднайти відповідну

картинку у мережі), яка відображає емоційний стан і надіслати в загальний чат. За бажанням пояснити, чому саме така емоція.

3. *Актуалізація власного досвіду.*

Питання до студентів: «Чи були у вас ситуації, коли ви на емоціях здійснили певні вчинки, а потім пожалкували, що так чинили?»

4. *Інформування здобувачів освіти про тему тренінгового заняття, його мету, завдання та очікувані результати.* «Сьогодні ми будемо вчитись відчувати власні емоції. Адже, емоції – це нормально. Ми будемо з'ясовувати, як не дозволяти їм повністю керувати нашими вчинками. Ми навчимося розрізняти, що я відчуваю і що я роблю далі.»

5. *Обговорення правил роботи.* Основні правила: бути активним, толерантним до всіх учасників, говорити по черзі і тільки за власним бажанням, не розголошувати за межами тренінгу інформацію почуту від учасників, працювати із включеною камерою тощо.

5. *Визначення рівня інформованості та очікувань.* Вправа «Міні-діагностика». Ведучий запитує: «Що таке, на вашу думку, емоції?». Діти пишуть відповіді у чаті.

6. *Вправа «Очікування».* Учасники пишуть у чат, що їм було б цікаво дізнатися на тренінгу».

II. Основна частина (30-35 хв.).

1. *Вправа «Емоція чи дія?».* Мета: навчити здобувачів освіти відрізнити емоції від дії.

Здобувачам освіти пропонується відрізнити емоцію від поведінкових проявів. Психолог зачитує слова: злість, крик, ігнорування, радість, роздратування, допомога, суперечка, співпраця, страх, спокій, образа, тривога, турбота, любов, натхнення, сум, ізоляція, жбурляння, захоплення, перебивання, заздрість, неповага, слухання, провокація, розчарування, подяка, ненависть, задоволення.

Підсумок психолога: «Емоція – це те, що ми відчуваємо. Дія – це те, що ми робимо.

2. Міні-лекція з поясненням.

Кожен із нас щоденно переживає цілий спектр емоцій, від спокою, умиротворення, радості до роздратування, люті, образи. Це абсолютно нормально. Так має бути. Тому що емоції – це природна реакція людського організму на те, що відбувається навколо нас. Емоції з'являються автоматично, без нашого на те дозволу. Наприклад, якщо нас образили – ми відчуваємо злість чи образу; якщо щось зробити не виходить – з'являється роздратування; якщо ми знаходимо у небезпеці – відчуваємо страх. Важливо усвідомити, що самі по собі наші емоції не є «поганими» чи «добрими». Вони просто дають нам сигнал, що щось відбувається.

Проблема виникає не тоді, коли ми відчуваємо певні емоції, а тоді, коли ми діємо під їх впливом і не замислюємось над наслідками. У таких ситуаціях емоції «перехоплюють кермо». І людина перестає керувати ситуацією.

Наприклад, якщо вам написали щось неприємне в чаті, то перша реакція – злість. У вас відразу виникає бажання відповісти на образу образою, написати у відповідь щось грубе, нецензурне. У цей момент вам здається, що так правильно. Але якщо подивитися трохи наперед, така реакція майже завжди призводить до відкритого конфлікту.

Або така ситуація: викладач чи майстер виробничого навчання робить зауваження. У вас виникає роздратування, і ви різко відповідаєте. У моменті вам здається, що ви себе захистили. Але пізніше це може створити додатковий конфлікт.

Ще один приклад, коли хтось у компанії підштовхує вас до ризикованих дій. Ви можете відчувати внутрішню напругу, страх виглядати «не таким як усі», і під впливом цих емоцій погоджуєтесь. Тобто рішення приймаєте не тому, що не хочете здійснювати ризикований необдуманий вчинок, а тому, що хочете здаватися «таким, як усі». Всі ці ситуації поєднує те, що між емоцією і вчинком дуже мало часу. І якщо ви не встигнете вчасно зупинитися, то вчинете імпульсивно.

Також важливо те, що між емоцією і реакцією завжди є невеликий проміжок часу, іноді кілька секунд. І саме в ці секунди з'являється можливість зробити вибір. Або емоція керує вами, або ви починаєте керувати своїми вчинками.

Наприклад, у ситуації з образливим повідомленням у чаті можна не відповідати одразу, а поміркувати над відповіддю, зробити невелику паузу. За ці кілька хвилин інтенсивність емоційної реакції дещо знизиться, і з'явиться можливість подумати, чи варто писати образливу відповідь, і якщо так – то що саме писати.

А у ситуації із зауваженням педагога можна не реагувати різко, а почекати двадцять секунд і вже потім відповісти спокійно.

Важливо розуміти, що надмірні емоції часто «маскують» інші переживання. Наприклад, за злістю може стояти образа, за агресією – невпевненість у власних силах. Коли ви не усвідомлюєте своїх емоцій, реагуєте різко. А коли розумієте їх, стає легше контролювати свої вчинки.

Отже, емоції – це сигнал, це не команда до дій. Ми не можемо заборонити собі щось відчувати, але можемо навчитися правильно реагувати. І ця навичка – вчасно зупинитися і подумати – називається самоконтролем.

Чим частіше ми помічаємо свої емоції і даємо собі хоча б кілька секунд паузи, тим ми краще керуємо собою, а не ситуація керує нами.

3. *Інтерактивна вправа «Емоційні тригери»*. Мета: визначити зовнішні тригери, що викликають втрату самоконтролю.

На інтерактивній дошці Miro психолог створює поле, поділене на чотири частини з назвами «Заклад освіти», «Батьки», «Соціальні мережі», «Стосунки». Здобувачам освіти пропонується анонімно написати на стікерах конкретні ситуації, які змушували втрачати контроль над собою. Після цього до здобувачів освіти ставляться запитання:

- яка категорія має найбільшу кількість стікерів? Чому?
- чи є тут стікери, які вас здивували? Які саме?

- чи змінилось ваше ставлення до ваших емоцій, коли ви побачили, що більша частина групи відчуває теж саме, що і ви?

4. *Вправа «Світлофор самоконтролю»*. Мета: опанувати алгоритм заміни автоматичних агресивних реакцій свідомим вибором.

Психолог пропонує здобувачам освіти уявити ситуацію, де вони щось відповідають на онлайн-уроці, а хтось із групи пише в загальному чаті коментар: «Це було дуже тупо, краще б ти промовчав».

Питання тренера до аудиторії: «Які б емоції ви відчули у той момент?»

«А зараз уявіть – у цю секунду перед вашими очима загоряється червоне світло. Що це означає?» Учасники тренінгу дають відповіді.

«А зараз спробуємо зробити глибокий вдих, потім повільний видих. Що змінилось? Що ви відчуваєте зараз? Тепер включається жовте світло. Є час подумати. Можливо, крім злості ви відчуваєте ще якісь емоції? Які саме?» Студенти відповідають.

«Отже, імпульсивна реакція тільки збільшує конфлікт. А зараз уявіть, що перед очима загоряється зелене світло. Можна діяти свідомо, обмірковано. Як би ви вчинили?» Учасники тренінгу пропонують варіанти.

Психолог узагальнює: «Між емоцією і вчинком має бути пауза. Адже, ми керуємо нашими емоціями, а не вони нами.

5. *Регуляційна вправа «Дихання за квадратом»*. Мета: знизити емоційне напруження, заспокоїтися.

Психолог: «Зараз ми виконаємо дуже просту вправу, яка допоможе розслабитися, заспокоїтися. Сядьте зручно, спину вирівняйте. Вдихаємо через ніс, рахуючи до чотирьох. На дві секунди затримуємо подих. Повільно видихаємо через рот, теж під рахунок 1-2-3-4. Повторюємо два-три рази.

III. Завершальна частина (10-15 хв.).

1. *Підведення підсумків заняття*. «Сьогодні ми говорили про емоції. Дізналися, як вони виникають, як впливають на наші вчинки, як можна керувати ними. Відчувати весь спектр емоцій – це нормально. Головне вміти робити паузу. І вчиняти свідомо.

2. *Вправа «Зворотній зв'язок».* Психолог пропонує студентам у чаті продовжити фрази:

- сьогодні я дізнався...
- я задумався про...
- завтра я спробую...

3. *Відповіді на запитання студентів.*

«Якщо у вас є певні питання або щось залишилось незрозумілим, або хочете уточнити деякі моменти – можете запитати зараз чи написати в чаті.»

4. *Оцінка ефективності тренінгу.* Психолог пропонує у техніці «мікрофону» дати відповіді на наступні питання:

- як відрізнити емоцію від дії?
- навіщо робити паузу?
- які способи самоконтролю ви запам'ятали?

5. *Завершальне слово тренера.* Психолог дякує за плідну роботу, анонсує, що буде на наступному занятті, прощається.

Заняття 3. Соціальні навички та майстерність взаємодії.

Мета: розвивати комунікативні навички, навчитися конструктивно вирішувати конфлікти.

Завдання:

- сформувані навички ефективного спілкування, навчити розрізняти стилі поведінки в конфліктних ситуаціях;
- розвинути вміння конструктивно висловлювати власні думки;
- знизити рівень агресії.

Очікувані результати:

Після тренінгу здобувачі освіти:

- розуміють, чому виникають конфлікти і можуть запропонувати конструктивні шляхи вирішення конфліктних ситуацій;
- вміють активно слухати, знають, як перефразувати різкі вислови у спокійні;

- визначають стилі поведінки.

Матеріально-технічне забезпечення:

- ПК або ноутбук з виходом до мережі Інтернет;
- платформа Zoom;
- інтерактивна дошка Miro;
- мультимедійна презентація;
- картки з практичними кейсами;
- методична розробка тренінгового заняття.

Хід проведення:

I. Вступна частина (10 хвилин).

1. *Привітання учасників.* «Добрий день всім! Рада бачити вас знов. Сьогодні ми поговоримо про навички конструктивного спілкування, визначимо стилі поведінки в конфліктних ситуаціях, а головне, навчимося ефективно висловлювати власну думку.

2. *Вправа «Асоціація».* Мета: включити здобувачів освіти в активну роботу, активувати власний досвід.

Психолог пропонує написати у загальний чат одне слово, що асоціюється зі словом «спілкування».

3. *Інформування щодо теми, мети та очікуваних результатів від заняття.* Психолог: «Сьогодні ми навчимося спілкуватися так, щоб нас розуміли. Усвідомимо, як конструктивно взаємодіяти із оточуючими, не ображаючи, не порушуючи чужих кордонів, і, водночас, зберігаючи власні межі. Ми визначимо ефективні способи подолання конфліктних ситуацій і дізнаємось, як реагувати в складних ситуаціях.

4. *Обговорення правил роботи.* Основні правила: бути активним, толерантним до всіх учасників, говорити по черзі і тільки за власним бажанням, не розголошувати за межами тренінгу інформацію почуту від учасників, працювати із включеною камерою тощо.

5. *Визначення рівня інформованості та очікувань.* Вправа «Міні-діагностика». Ведучий запитує: «Що таке, на вашу думку, спілкування? Яким воно має бути». Діти пишуть відповіді у чаті.

6. *Вправа «Очікування».* Учасники пишуть у чат, що їм було б цікаво дізнатися на тренінгу».

II. Основна частина (30-35 хв.).

1. *Активізаційна вправа «Що ти почув?».* Мета: показати, що одна й та ж сама фраза може сприйматись по-різному, залежно від інтонації, контексту, власних емоцій.

Психолог пише в чаті і одночасно каже нейтральну фразу «Ну ок...». Питає у здобувачів освіти, що на їх думку означає ця фраза. Після обміну думками пропонує ще декілька фраз: «Ясно», «Все нормально», «Як хочеш». Після обговорення психолог підсумовує, що одна й та сама фраза може мати різне значення, залежно від того, як ми сприймаємо повідомлення. Саме тому іноді спілкування переходить у конфлікт.

2. Міні-лекція з поясненням.

Після виконання попередньої вправи ми побачили важливу деталь: одна й та ж сама фраза може мати зовсім різне значення залежно від того, як особисто ми її сприймаємо. Саме тому у спілкуванні досить часто виникають конфлікти та непорозуміння

Спілкування – це не тільки слова, якими ми обмінюємось. Це ще й поєднання інтонації, емоцій, контексту, наш власний досвід і навіть емоційний стан у даний момент. Наприклад, фраза «ясно» може вказувати на згоду, а може означати роздратування, гнів або образу. І якщо у спілкуванні віч на віч ми можемо це зрозуміти за інтонацією, мімікою, то в онлайн-середовищі це значно складніше.

У підліткових компаніях значна частина спілкування відбувається саме в чатах та соціальних мережах. Там не можливо відслідкувати інтонацію, тому люди часто «вгадують» емоцію самі. І часто в негативному контексті. Наприклад, нейтральне або доброзичливе повідомлення може сприйматись як

грубість або образа. У відповідь виникає така емоція, як злість, роздратування, образа, гнів. І починається конфлікт, хоча його могло б і не бути.

Значну роль відіграє стиль спілкування. Існує декілька способів реагування на певні події. Агресивний (коли людина звинувачує, ображає, підвищує тон, використовує нецензурні фрази. Наприклад, «ти завжди все псуєш», «з тобою неможливо говорити»). У відповідь їй теж отримує агресію.

Пасивний стиль (коли людина нічого взагалі не говорить, уникає відповіді чи з усім погоджується, навіть якщо має іншу власну думку. Наприклад, «мені нормально», хоча насправді відчуває гнів або образу. Як би і конфлікту немає, але напруга залишається, вона накопичується.

Конструктивний стиль (людина відверто говорить про свої почуття без звинувачень і образ. Наприклад, «мені було неприємно це чути» або «мені важливо, щоб зі мною говорили чемно». Така форма спілкування дає можливість ефективно взаємодіяти.

Важливо розуміти, що в конфлікті є дві сторони. І кожна вважає свою думку правильною. Наприклад, якщо на фразу «що це за дурниця?» відповісти «сам ти дурень», то конфлікт гарантовано розвинеться. Але якщо відповісти «поясни, що саме тобі не зрозуміло», конфлікт може перейти в конструктивне обговорення.

Також важливо вміти уважно слухати. Часто люди не розуміють один одного, просто чекають своєї черги щось сказати. У такому випадку кожен говорить своє, і взаєморозуміння не відбувається. Коли ж людина показує, що вона уважно слухає (перепарафразує, уточнює), то напруга зменшується.

Отже, у спілкуванні має значення не тільки інформація, а й форма її подачі. На жаль, ми не завжди правильно розуміємо інших людей, особливо в кіберпросторі. І тільки від того, наскільки зважена наша поведінка, залежить, чи буде конфлікт.

Тому дуже важливо розвивати та вдосконалювати навички спілкування, щоб не діяти механічно, а обирати конструктивний стиль спілкування. Сьогодні ми будемо тренувати ці навички.

3. *Вправа «Перефразуємо разом»*. Мета: навчити здобувачів освіти відрізнити агресивний стиль спілкування від конструктивного; сформувати навичку переформулювання різких висловів.

Психолог: «Зараз ми подивимось як одна й та ж сама думка може звучати по-різному, залежно від того, які слова ми використаємо. І як це впливає на реакцію співрозмовника. Я буду давати фрази, а ваша задача – переписати їх так, щоб вони звучали більш спокійно, доброзичливо».

Фрази:

- ти мене бісиш!
- ти завжди все псуєш!
- так вчиняють тільки недолугі!
- відчепись від мене!
- твою думку не питали!
- замовкни вже!

Підсумок психолога: «Отже, ми переконалися, що конструктивні фрази формулювати не складно. І саме вони забезпечують ефективне спілкування. Без образ співрозмовника, без агресивних реакцій».

4. *Вправа «Чотири кроки до порозуміння»*. Мета: навчити здобувачів освіти відстоювати власні кордони, не вдаючись до агресії; відпрацювати формулювання «Я-повідомлень», розвивати емпатію.

Психолог пропонує розглянути наступну ситуацію.

«Ти дізнався що твій друг таємно зробив скріншот твоєї особистої переписки (де ти розповідав про свій секрет або когось засуджував) і відправив його в інший, груповий чат, щоб посміятися. Тепер про це знає вся група.

Завдання: спробувати розв'язати конфлікт за поданим алгоритмом:

1. Прояснити ситуацію, що виникла (запитати, чому так сталося, навіщо він це зробив?).
2. Спробувати висловити свої почуття щодо ситуації через складання «Я-повідомлення».
3. Вислухати другу сторону (без агресії, не перебиваючи).

4. Знайти спільне рішення (спільно вирішити, як вчинимо у подібній ситуації наступного разу).

5. *Інтерактивна вправа «Адвокат»*. Мета: розвиток емпатії, удосконалення навичок підтримки та взаємодопомоги.

Психолог на на інтерактивній дошці Miro моделює ситуацію: на 5-6 стікерах вислови з образами на адресу одного здобувача освіти за невдалі дії уроці виробничого навчання. Завдання: кожен учасник має створити стікер і написати фразу-відповідь, що зупинила б цькування, але не зробила б автора наступною «жертвою».

Можна використовувати наступні техніки: техніку переключення уваги, техніку прямої підтримки, техніку застосування гумору тощо.

III. Завершальна частина (10-15 хв.).

1. Підбиття підсумків заняття. Вправа «Моя валіза»

Психолог: «Отже, наше заняття добігає кінця. Уявіть, що у вас є валіза. Яку одну фразу, або вправу, або техніку ви візьмете із собою у своє щоденне життя?»
Відповіді діти пишуть у чат, або проговорюють вслух.

3. Відповіді на запитання студентів.

«Якщо у вас є певні питання або щось залишилось незрозумілим, або хочете уточнити деякі моменти – можете запитати зараз чи написати в чаті.»

4. *Оцінка ефективності тренінгу*. Психолог пропонує у техніці «мікрофону» дати відповіді на наступні питання:

- які стилі спілкування ви запам'ятали?
- що таке «Я-повідомлення»?
- чи можна перефразуванням уникнути конфлікту?

5. *Домашнє завдання*. Спробувати кожного дня протягом тижня хоча б один раз застосувати «Я-висловлювання» у розмові із викладачами, батьками, друзями та спостерігати за їх реакцією.

6. *Завершальне слово тренера*. Психолог дякує за плідну роботу, анонсує, що буде на наступному занятті, прощається.

Заняття 4. Мій вибір без ризику.

Мета: підвищити усвідомлення підлітками негативних наслідків ризикової поведінки (вживання алкогольних напоїв, тютюнових виробів, здійснення актів вандалізму тощо); мотивувати до конструктивного способу проведення вільного часу та позитивного соціального вибору.

Завдання:

- актуалізувати знання та уявлення здобувачів освіти про сутність ризикової поведінки;
- навчити усвідомлювати і аналізувати короткострокові і довгострокові наслідки такої поведінки;
- сформувати навички протистояти деструктивному тиску однолітків, показати альтернативні види проведення вільного часу;
- розвивати критичне мислення.

Очікувані результати:

Після тренінгу здобувачі освіти:

- розуміють, що таке ризикова поведінка, які можуть бути довгострокові та короткострокові наслідки такої поведінки;
- усвідомлюють вплив оточення на виникнення ризикової поведінки; знають способи відмови від деструктивних пропозицій; вміють обирати альтернативні види проведення вільного часу.

Матеріально-технічне забезпечення:

- ПК або ноутбук з виходом до мережі Інтернет;
- платформа Zoom;
- інтерактивна дошка Miro;
- мультимедійна презентація;
- картки з практичними кейсами;
- методична розробка тренінгового заняття.

Хід проведення:

I. Вступна частина (10 хвилин).

1. *Привітання учасників.* «Добрий день всім! Рада бачити вас знов.

2. *Активізаційна вправа «Мій вибір»*. Мета: включити здобувачів освіти в активну роботу, активувати власний досвід.

Психолог пропонує написати у загальний чат продовження фрази «Для мене вибір – це...».

3. *Інформування щодо теми, мети та очікуваних результатів від заняття*. Сьогодні ми поговоримо про ризиковану поведінку та її наслідки. А головне, навчимося розпізнавати спроби маніпуляції з боку інших людей і відпрацюємо техніки аргументованої відмови.

4. *Обговорення правил роботи*. Основні правила: бути активним, толерантним до всіх учасників, говорити по черзі і тільки за власним бажанням, не розголошувати за межами тренінгу інформацію почуту від учасників, працювати із включеною камерою тощо.

5. *Визначення рівня інформованості та очікувань*. Вправа «Міні-діагностика». Ведучий запитує: «Що таке ризикова поведінка? Чому ми іноді робимо небезпечні вчинки». Діти пишуть відповіді у чаті.

6. *Вправа «Очікування»*. На онлайн-дошці Міго здобувачі освіти створюють стікери з відповіддю на питання: «Що я хочу дізнатися сьогодні, що допомогло б мені стати більш впевненим у собі?»

II. Основна частина (30-35 хв.).

1. Міні-лекція з поясненням.

Сьогодні ми поговоримо про свідомий вибір і ризик. Щоденно нам доводиться приймати десятки рішень – що вдягнути, якою дорогою піти, з ким спілкуватися, як провести вільний час. Більшість із них є простими і неважливими. А є рішення, що можуть мати значно більші наслідки – для нашого здоров'я, власної репутації, відносин з друзями, батьками і навіть для нашого майбутнього.

Ризикова поведінка – це така поведінка, яка може нашкодити людині або оточуючим. Вона не завжди на перший погляд здається як щось серйозне або небезпечне. Іноді це може бути просто дії «за компанію», «тільки один раз»,

«зادля цікавості». Але саме з таких рішень часто розгортаються ситуації, що виходять з-під нашого контролю.

У старшому підлітковому віці важливу роль відіграє соціум (оточення). Підлітку важливо відчувати, що він є частиною групи, що його приймають. І саме тому вони іноді погоджуються на те, чого б ніколи не зробили самі. Наприклад, якщо хтось пропонує спробувати ПАР, алкогольні напої або зробити щось заборонене, незаконне, то відмовитись буває складно – і не тому, що дуже хочеться, а тому що є страх виглядати «не таким як всі», «слабким».

Ще один важливий індикатор – це цікавість і бажання отримати нові відчуття. У підлітковому віці нормально хотіти спробувати щось нове. Але проблема в тому, що не весь «новий досвід» є безпечними. Наприклад, вживання психотропних речовин, алкоголю або куріння може сприйматись як спосіб виглядати дорослим, але це не про дорослість, це про втрату контролю над ситуацією.

Часто така поведінка має швидкоплинний ефект: спалах сміху, викид адреналіну тощо. Але наслідки можуть з'являтися значно пізніше. Наприклад, під впливом алкоголю людина може сказати або зробити те, про що потім пошкодує. Може виникнути суперечка, бійка, небезпечна ситуація або навіть порушення закону.

Також є ризики, пов'язані з неприпустимою поведінкою в громадських місцях – хуліганство, вандалізм. На перший погляд це може здаватись «просто жартом» або способом виділитися перед друзями. Але насправді це порушення правил, яке має конкретні наслідки – адміністративну та кримінальну відповідальність.

На жаль, в ситуації ризику підліток часто не думає про наслідки. Рішення приймається швидко, під впливом емоцій, а іноді тиску. І саме тому дуже важливо навчитися робити паузу і запитати у себе: «А що буде далі, якщо я так вчиню?»

Коли людина починає думати на кілька кроків наперед, вона вже не діє механічно, вона діє усвідомлено. І саме тоді у нас з'являється можливість вибору: чи погодитись, чи відмовитись.

Запам'ятайте, сказати «ні» – це не про слабкість. Це про те, що людина вміє усвідомлено приймати рішення і не залежати від думки оточуючих. До речі, часто інші люди сприймають нашу впевнену, усвідомлену позицію з більшою повагою, ніж здається.

Ризикова поведінка часто виникає саме там, де є нудьга, де немає альтернатив. Якщо у підлітка відсутні цікаві заняття, він легко погоджується на щось деструктивне. Тому важливо займатись такою діяльністю, яка приносить радість і задоволення. Мати захоплення, хобі, інтереси. У кожного вони свої, але обов'язково мають приносити задоволення.

Отже, не всі наші рішення однаково безпечні, навіть якщо вони здаються якимись неважливими. На наш вибір можуть вагомо впливати інші люди. Головне пам'ятати, що кожен з нас має можливість зупинитись, зробити паузу і подумати перед тим, як вчиняти.

Саме цьому ми з вами сьогодні будемо вчитись далі – аналізувати наслідки і робити свідомий вибір, який не шкодить.

2. *Вправа «Ланцюжок наслідків»*. Мета: навчити здобувачів освіти бачити та аналізувати наслідки своїх дій.

Психолог пропонує декілька ситуацій, а завдання здобувачів освіти визначити, що буде далі.

1. Тебе запросили спробувати міцний алкоголь у компанії.
2. Одногрупник пропонує «зарядити» вейп невідомою речовиною.
3. Подруга висловлює бажання розмалювати пам'ятку архітектури Миколаєва, щоб зняти цікавий сторіз TikTok .
4. Знайомий надав пропозицію скоїти дрібну крадіжку в супермаркеті (цукерки, лимонад, каву, чай).

3. *Інтерактивна вправа «Ні маніпуляціям»*. Мета: сформувати у здобувачів освіти навички відмови. Тренер пропонує здобувачам освіти фрази-гачки, які

використовують підлітки для тиску. Завдання учасників, придумати «нейтралізатор» для кожної фрази. Наприклад. «Та ти боїшся» – «Я просто ціную своє здоров'я більше, чим цей прикол.

1. «Будь трохи простіше».

2. «Ми ж друзі».

3. «Ніхто не дізнається»

4. «Нічого не буде».

5. «Це ж круто»

4. *Рольова гра «Провокатор»*. Мета: сформувані конструктивні альтернативні варіанти поведінки.

Здобувачі освіти розбиваються на пари, де один учасник пропонує скоїти деструктивний вчинок: акт вандалізму, вживання ПАР, стрибок з даху трамвая. А другий учасник відмовляється, застосовуючи три стратегії відмови. Наприклад:

1. «Ні, я займаюсь професійно займаюсь спортом. Мені це не цікаво». (стратегія аргументу).

2. «Ні. Алкоголь на мене погано діє, я стаю занадто розумним». (стратегія жарту).

3. «Ні, я цього робити не буду, але давай оберемо більш цікаву справу (стратегія компромісу).

5. *Вправа Альтернатива»*. Мета: навчити здобувачів освіти обирати альтернативний вид діяльності, показати, що ризикова поведінка – не єдиний варіант досугу.

Психолог зачитує ситуації, а здобувачі освіти називають альтернативні варіанти.

Ситуація 1. Компанія пропонує випити алкоголь «просто так», щоб «не нудьгувати».

Ситуація 2. Друзі курять електронну цигарку і кажуть: «Від одного разу нічого не буде, не бійся, спробуй».

Ситуація 3. Знайомі пропонують піти «пошуміти» у громадському місці (ламати лавки, малювати на будинках, псувати смітники, бити вікна «по приколу»).

Ситуація 4. Подруга пропонує зняти небезпечне відео на недобудовах, які декілька разів обстрілювались, щоб викласти у соціальні мережі цікавий контент.

III. Завершальна частина (10-15 хв.).

1. *Підведення підсумків заняття.* «Сьогодні ми говорили про вибір та його наслідки. Пам'ятайте, що кожне ваше впевнена, усвідомлена відмова сумнівним пропозиціям сьогодні – це величезний внесок у ваше успішне майбутнє через десять, двадцять років».

2. *Вправа «Зворотній зв'язок».* Психолог пропонує студентам у чаті продовжити фрази:

- сьогодні я дізнався...
- я задумався про...
- я ніколи...

3. *Відповіді на запитання студентів.*

«Якщо у вас є певні питання або щось залишилось незрозумілим, або хочете уточнити деякі моменти – можете запитати зараз чи написати в чаті.»

4. *Оцінка ефективності тренінгу.* Психолог пропонує у техніці «мікрофону» дати відповіді на наступні питання:

- що таке ризикова поведінка?
- які її короткострокові та довгострокові наслідки?
- чи є альтернативні види досугу?

5. *Завершальне слово тренера.* Психолог дякує за плідну роботу, анонсує, що буде на наступному занятті, прощається.

Заняття 5. «Моє позитивне «Я».

Мета: підвищити самооцінку, мотивацію до конструктивної діяльності, закріпити набутий досвід.

Завдання:

- актуалізувати уявлення підлітків про власні сильні сторони; підвищити самооцінку, формувати відчуття власної гідності;
- проаналізувати зміни, що відбулись у світосприйнятті здобувачів освіти за час дії програми;
- розвивати критичне мислення;
- підсумувати результати програми, провести рефлексію.

Очікувані результати:

Після тренінгу здобувачі освіти:

- можуть назвати свої сильні сторони, усвідомлюють власні можливості, більш впевнені у собі;
- вміють робити безпечний вибір, свідомо приймають рішення, не залежать від думки оточуючих;
- відчувають впевненість у здатності долати життєві труднощі.

Матеріально-технічне забезпечення:

- ПК або ноутбук з виходом до мережі Інтернет;
- платформа Zoom;
- інтерактивна дошка Miro;
- мультимедійна презентація;
- методична розробка тренінгового заняття.

Хід проведення:

I. Вступна частина (10 хвилин).

1. *Привітання учасників.* «Добрий день всім! Рада бачити вас знов. Це наше останнє заняття в рамках даної програми. Але попереду у нас ще багато цікавих проєктів.

2. *Активізаційна вправа «Я – це...».* Мета: включити здобувачів освіти в активну роботу, активувати власний досвід.

Психолог пропонує здобувачам освіти написати у загальний чат 3 слова, які їх описують.

3. *Інформування щодо теми, мети та очікуваних результатів від заняття.* Сьогодні ми поговоримо про ваше ставлення до самих себе.

Віднайдемо ваші сильні сторони, навчимося впевненості у собі, проаналізуємо зміни, що відбулись протягом дії нашої програми.

4. *Обговорення правил роботи.* Основні правила: бути активним, толерантним до всіх учасників, говорити по черзі і тільки за власним бажанням, не розголошувати за межами тренінгу інформацію почуту від учасників, працювати із включеною камерою тощо.

5. *Визначення рівня інформованості та очікувань.* Вправа «Міні-діагностика». Ведучий запитує: «Що таке впевненість у собі?. Діти пишуть відповіді у чаті.

6. *Вправа «Очікування».* На онлайн-дошці Міго здобувачі освіти створюють стікери з відповіддю на питання: «Що я хочу дізнатися сьогодні, що допомогло б мені стати більш впевненим у собі?»

II. Основна частина (30-35 хв.).

1. *Арт-терапевтична вправа «Моє позитивне Я».* Мета: формування у здобувачів освіти позитивного ставлення до себе, підвищення самооцінки. Здобувачі освіти заздалегідь готують аркуш паперу, олівці, фломастери.

Психолог пропонує намалювати символ (вогонь, сонце, квітка, дерево тощо) чи образ (людина, тварина, птах, казковий герой), або абстракція, що відображає власне «позитивне Я». Потім пропонується подумати:

- що у вас виходить дуже добре?
- що може вас підтримати?
- що надає вам сили?

Далі діти додають до малюнка 3-4 слова, які характеризують їх з позитивного боку.

Хто бажає, може показати і розповісти про свою роботу.

2. Міні-лекція з поясненням.

Сьогодні ми говоримо про те, як людина сама себе бачить, як оцінює себе, свої можливості, помилки, досягнення. Це називається самооцінкою.

Самооцінка формується поступово, під впливом думки інших людей, під впливом власного досвіду, успіхів, невдач, порівняння себе з оточуючими.

Навіть під впливом коментарів у соціальних мережах. Дуже часто підлітки зважають на те, «що скажуть інші», «як я виглядаю в очах друзів», «чи я достатньо розумний, красивий, привабливий».

Але думка оточуючих не завжди об'єктивна. Люди можуть нас критикувати, не вдало жартувати, об'єктивно оцінювати. Але це не означає, що їхня оцінка правильна. І якщо людина починає беззаперечно вірити зовнішнім оцінкам, її самооцінка стає нестабільною: сьогодні її похвалили – настрої піднявся, завтра образили – впевненість у власні сили зникає.

А самооцінка дуже сильно впливає на нашу поведінку. Наприклад, якщо підліток не впевнений у собі, йому складно сказати «ні», складно відстояти свою думку, свої кордони. Він може погоджуватись з тим, що йому не підходить, аби не вступати у конфлікт чи не втратити схвалення друзів. Саме за таких обставин і виникає ризикова поведінка – не тому, що підліток хоче цього, а тому що не відчуває внутрішньої опори.

І навпаки. Коли підліток знає свої сильні сторони, має відчуття власної гідності, він поводить себе впевнено. Може спокійно сказати: «мені це не підходить», «я не буду цього робити», «це не є мій вибір».

Також важливо розуміти, що висока самооцінка – це не впевненість у тому, що ти краще за інших, а реалістичне ставлення до себе. Коли людина як бачить свої сильні сторони, так і розуміти, що є й слабкі. Це нормально. Адже у кожної людини є те, що вона робить добре, а є те, що у неї не виходить.

Важливе і наше ставлення до помилок. Люди з низькою самооцінкою за кожною помилкою бачать свою неспроможність. Якщо ж самооцінка здорова, ми сприймаємо помилки як досвід.

Також треба вміти помічати власні сильні сторони. Деякі підлітки звертають увагу тільки на те, що у них не виходить, і не помічають, те, що у них виходить дуже добре. Але саме сильні сторони допомагають нам у складних ситуаціях. Наприклад, якщо людина знає, що вона витривала, врівноважена, відповідальна, вміє ефективно спілкуватись – це допомагає їй приймати конструктивні рішення і легко справлятися із труднощами.

Самооцінка пов'язана з нашим вибором. Якщо людина себе поважає, вона не погоджується на те, що може їй зашкодити. Вона думає про наслідки. І навпаки, коли немає впевненості у собі, наш вибір часто залежить від інших оточуючих.

Отже, можна зробити висновок, що самооцінка формується під впливом багатьох факторів. Але її можна розвивати протягом життя. Саме самооцінка впливає на нашу поведінку і усвідомлений вибір. Головне, навчитися бачити свої сильні сторони і поважати себе.

3. *Вправа «Комплімент самому собі»*. Мета: допомогти здобувачам освіти сформуванню позитивне самосприйняття, усвідомити власні унікальні риси.

Тренер пропонує учасникам на інтерактивній онлайн-дошці Migo створити по три стікери, де написати «Я професіонал у...», «Я поважаю себе за...», «Я відчуваю себе впевнено коли...»

4. *Вправа «Мій вибір»*. Мета: показати взаємозв'язок між поведінкою і самооцінкою; навчити робити усвідомлений вибір.

Психолог описує ситуації, а завдання здобувачів освіти дати відповідь на два питання:

1. Як відреагує людина, яка не впевнена у собі.
2. Як відреагує людина, яка впевнена у собі, має повагу до себе?

Ситуація 1. Тобі запропонували випити алкоголь Кажуть: «Та давай, всі п'ють, не будь занудою».

Ситуація 2. Друзі вирішили прогулять один день виробничої практики на підприємстві. «Давай, від одного разу нічого не буде, не підводь колектив».

Ситуація 3. У навчальній групі пропонують сміятися з новенької дівчини і пропонують «підтримати прикол».

5. *Інтерактивна вправа «Твоя сила»*. Мета: допомогти здобувачам освіти отримати підтримку з боку колективу.

Кожен учасник тренінгу по колу має сказати наступному здобувачу освіти: « За час програми я помітив в тобі таку чудову рису, як...»

Але психолог зауважує, що це має бути щиро.

III. Завершальна частина (10-15 хв.).

1. *Підведення підсумків заняття.* «Сьогодні ми з вами завершили програму. Давайте я буду називати тему, а ви коротко відповідатиме, що найбільш запам'яталось:

- про девіантну поведінку та її наслідки;
- про емоції та саморегуляцію;
- про конструктивне спілкування та конфлікти;
- про ризиковані вчинки
- про самооцінку і впевненість у собі.

Ви сьогодні назвали дуже важливі речі. Ви навчились контролювати емоції, усвідомлено робити вибір, бачити наслідки власних вчинків, конструктивно спілкуватися, знаходити свої сильні сторони. Але головне, не просто це знати, а використовувати у житті.

2. *Арт-терапевтична вправа «Лінія життя».* Мета: мотивація до подальшої діяльності.

Психолог пропонує студентам на аркуші паперу намалювати лінію, початковою точкою якої є сьогоднішня дата, а кінцевою – кінець року. Позначити на лінії три «точки досягнення бажань». Це можуть бути поїздки на екскурсію в омріяне місто, запис на гурток або студію, зміна іміджу, щоденні ранкові пробіжки тощо. За бажанням, здобувачі освіти можуть поділитися власними цілями.

3. *Відповіді на запитання студентів.*

«Якщо у вас є певні питання або щось залишилось незрозумілим, або хочете уточнити деякі моменти – можете запитати зараз чи написати в чаті.»

4. *Оцінка ефективності тренінгу.* Психолог пропонує здобувачам освіти по черзі у техніці «мікрофону» висловитись, чому їх навчили тренінги і що вони забирають з цієї програми для себе.

5. *Завершальне слово тренера.* Психолог дякує за плідну роботу, підводить підсумки, бажає подальших перемог і суперсили.

3.2 Аналіз ефективності програми профілактики девіантної поведінки студентів закладу професійної освіти

Програма була апробована на групі здобувачів освіти 16-17 років, загалом 58 осіб. З них 56 хлопців, 2 дівчини. Заняття проводились у форматі онлайн-групових тренінгів, по два заняття на тиждень.

У ході реалізації програми були використані інтерактивні методи навчання, арт-терапевтичні техніки, рольові ігри, дискусії та практичні вправи, що сприяли залученню кожного учасника до активної роботи. Велика увага приділялася створенню безпечного емоційного середовища, де підлітки могли відкрито висловлювати свої думки та говорити про свої емоції. Кожне заняття включало вступну вправу для психологічного налаштування, основну частину з тренінговими, арт-терапевтичними та рольовими вправами, підсумкову рефлексію та планування застосування нових навичок у житті.

Під час реалізації тренінгової програми виникли певні труднощі:

1. Низький рівень мотивації окремих здобувачів освіти. Деякі підлітки спочатку проявляли пасивність та небажання брати участь у групових вправах.
2. Складнощі з концентрацією уваги через вікові та психологічні особливості, а головне, через дистанційне проведення.
3. Індивідуальні реакції здобувачів освіти на теми ризикової та деструктивної поведінки – деякі підлітки вже мали певний досвід вживання алкоголю чи потрапляли у конфліктні ситуації.

Для подолання вищеперерахованих труднощів застосовувалися активні інтерактивні методи, мотиваційні вправи, спільне створення правил групи, індивідуальні бесіди після занять тощо.

Протягом проведення програми спостерігалась позитивна динаміка у багатьох аспектах:

- діти почали більш усвідомлено висловлювати свої емоції, зменшилась частота проявів агресії;

- покращилася взаємодія в навчальній групі, підлітки стали більш уважними один до одного, частіше пропонували допомогу та підтримку;
- підлітки усвідомили негативні наслідки вживання алкоголю, тютюну, вчинення актів вандалізму, агресивної поведінки;
- студенти більш активно стали долучатися до навчальних і позакласних заходів, проявляли інтерес до альтернативних видів дозвілля.

Апробація показала, що систематичне використання інтерактивних методів, рольових ігор та арт-терапевтичних технік є ефективним у профілактиці девіантної поведінки дітей старшого підліткового віку та розвитку соціально-психологічних компетентностей підлітків.

Після втілення програми було проведено повторне анкетування (контрольний експеримент). Після ретельного аналізу, можна зробити такі висновки.

1. За опитувальником «Девіантна поведінка особистості».

Після проведення групової програми відзначається позитивна зміна у проведенні вільного часу. Якщо на первинному етапі 34,5% студентів віддавали перевагу перегляду відео у соціальних мережах та пасивному дозвіллю, то після тренінгу ця цифра знизилась до 28%. Водночас зросла зацікавленість у спілкуванні з друзями (з 25,9% до 30%), заняттях спортом (з 6,9% до 12%) та читанні книг (з 5,2% до 8%). Така тенденція свідчить про формування більш активного та соціально спрямованого способу життя.

Після тренінгів спостерігається помірне зміщення інтересів підлітків від агресивного, негативного контенту до більш «спокійних», усвідомлених та освітніх форм дозвілля. Так, інтерес до бойовиків знизився з 37,9% до 32%, натомість класичні фільми користуються більшим попитом (15,5% замість 20%). Телепередачі стали вибирати більш свідомо: менше перегляду серіалів (43,1% і 38%), більше – спортивних програм (було 13,8%, стало 18%). Музичні вподобання залишаються незмінними, що відповідає закономірностям даного віку і модними тенденціями.

Читання літератури у вільний час також збільшилось. Кількість студентів, які зовсім не читають, знизилась з 22,5% до 15%, а тих, хто читає мало – з 34,5% до 28%. Зросла цікавість до фантастики, детективів та науково-популярних видань.

Також результати показують підвищення усвідомлення підлітками необхідності дотримання принципів здорового способу життя. Кількість здобувачів освіти, які вважають за необхідне дотримуватись ЗОЖ, зросла з 51,7% до 62%. Також зменшилась кількість тих, хто не дотримується цих принципів або не вважає це актуальним (8,6% та 4%).

Ставлення до ризикованої поведінки стало більш критичним. Більше підлітків готові допомогти друзям у випадку вживання ними психотропних речовин (51,7% замість 58%), і водночас знизилася готовність самотійно пробувати шкідливі речовини (6,9% замість 3%). Також збільшилось усвідомлення ризиків для здоров'я, зокрема страх перед наркоманією та ВІЛ/СНІДом.

Зміни у поглядах на рекет, проституцію та інші девіантні явища свідчать про підвищення критичного мислення та засудження таких дій. Наприклад, кількість студентів, які вважають рекет ганебним явищем, зросла з 51,7% до 60%, а готовність самотійно займатися таким видом діяльності, зменшилась з 3,4% до 1%. Подібні зміни спостерігаються і у ставленні до проституції.

Загалом програма сприяла підвищенню усвідомлення студентами загальноприйнятих цінностей і законів. Наприклад, кількість дітей, які вважають закони несправедливими, знизилась з 55,2% до 45%, а тих, хто визнає їх справедливими, зросла з 31% до 35%. Також збільшилася роль совісті у стримуванні від правопорушень (з 8,6% до 14%), а пояснення порушень законом менш пов'язане з «поганими природними схильностями».

Після тренінгової програми покращилось усвідомлення власного майбутнього. Позитивна відповідь на питання «чи чекає щасливе майбутнє» зросла з 65,5% до 74%. Підлітки частіше пов'язують свій успіх із власними

зусиллями та освітою, що свідчить про формування більш реалістичного та активного життєвого плану.

Суб'єктивне відчуття щастя та задоволеності життям покращилось: частка здобувачів освіти, які відчують себе щасливими або радше щасливими, зросла з 65,5% до 72%, а частка незадоволених знизилась з 34,5% до 28%.

Отже, результати контрольної діагностики демонструють, що проведена групова робота мала помітний позитивний вплив на психосоціальний розвиток підлітків. Спостерігаються зміни у формуванні активного способу життя, підвищення критичності щодо девіантної поведінки, зміцнення правової свідомості, позитивної життєвої орієнтації та емоційного стану. Підлітки стали більш усвідомлено підходити до ризикованої поведінки, більше довіряти соціальним інститутам та використовувати ресурси підтримки.

2. За анкетною «Молодь і протиправна поведінка».

За результатами первинної діагностики, серед студентів переважали такі установки та поведінкові прояви: 25,9% опитаних вважали, що молодь спонукають до протиправних дій алкоголь та наркотики, 20,7% – солідарність із компанією, 17,2% – впевненість у безкарності. Після проведеної тренінгової програми ці показники значно змінилися: тільки близько 10-12% здобувачів освіти віднесли себе до групи, схильної перекладати відповідальність на зовнішні чинники, водночас більшість (приблизно 60%) усвідомлюють, що рішення про порушення закону залежить від особистого вибору та відповідальності.

Ставлення до крадіжок і насильства також змінилося. До втілення тренінгової програми 60,3% студентів негативно оцінювали факт крадіжки, після тренінгу ця цифра зросла до 85%. Щодо застосування фізичної сили, негативне ставлення було у 51,7%, а після тренінгу – 80%. Це свідчить про посилення моральної та правової свідомості підлітків.

Ставлення до вживання алкоголю і наркотиків теж стало більш критичним. На початковому етапі лише 34,5% опитаних студентів категорично негативно ставилися до алкоголю, а 69% – до наркотиків. Після тренінгу негативне

ставлення до алкоголю зросло до 60%, а до наркотиків – до 85%. Частка підлітків, які раніше теоретично допускали вживання у певних випадках, зменшилась з 43,1% до 25%, що свідчить про формування здорових установок і обережного ставлення до ризикованої поведінки.

Ставлення до ризикованої поведінки, зокрема до азартних ігор і проституції, стало більш критичним. Негативне ставлення до азартних ігор зросло з 51,7% до 75%, а до проституції – з 65,5% до 85%. Це свідчить про посилення ціннісних орієнтирів та моральних установок.

Інтерес до профілактичної інформації збільшився з 17,2% до 50%, здобувачі освіти більш активно брали участь у бесідах, тематичних заходах і обговорювали проблеми з однолітками та батьками.

Соціальні орієнтири та підтримка також зазнали позитивних змін. Спочатку 34,5% студентів брали участь у позакласних заходах, після тренінгів – 65%. Підлітки стали частіше обирати спілкування з педагогами, психологом та соціальним педагогом для отримання консультацій і підтримки, що свідчить про підвищення соціальної активності та усвідомленої участі у житті закладу освіти.

Отже, програма сприяла формуванню критичного мислення щодо ризикованої поведінки, підвищенню правової та моральної свідомості здобувачів освіти усвідомленню наслідків власних дій. Виявлено зростання негативного ставлення до алкоголю, наркотиків, насильства та протиправних дій, підвищення зацікавленості профілактичною інформацією та активності у позаурочних і виховних заходах.

3. За результатами діагностики схильності до конфліктної поведінки (методика К. Томаса, адаптація Н. В. Гришиної).

За результатами первинного дослідження схильності до конфліктної поведінки, проведеного за методикою К. Томаса (адаптація Н. В. Гришиної), у групі спостерігалася наступна динаміка стилів реагування на конфлікти. На початковому етапі суперництво, або прагнення до домінування та наполегливе відстоювання власної позиції, визначалося у 18 осіб (31%). Після проведеної тренінгової програми частка підлітків із цим стилем знизилася до 12 осіб (20,7%),

що свідчить про зменшення агресивного протистояння у групі та підвищення здатності до конструктивного діалогу.

Стиль співпраці, тобто активний пошук рішень із врахуванням думки іншого, на початку дослідження спостерігався у 10 осіб (17,2%). Після тренінгу його застосовує вже 22 учасники (37,9%), що свідчить про розвиток партнерської взаємодії та навичок колективного вирішення проблем.

Компроміс, або пошук середнього рішення, на первинному етапі обирався 14 учасниками (24,1%), а після тренінгу – 15 осіб (25,9%). Це демонструє поступове зміщення поведінки підлітків від конфліктного протистояння або уникання до більш збалансованого підходу.

Стиль уникання, який характеризується відходом від конфліктних ситуацій, на початку дослідження спостерігався у 9 осіб (15,5%), а після тренінгу знизився до 5 здобувачів освіти (8,6%). Це свідчить про те, що підлітки навчилися більш конструктивно реагувати на конфлікти і менше ухилятися від вирішення проблем.

Пристосування, тобто повна поступливість заради уникнення конфлікту, на первинному етапі відзначалося у 7 студентів (12,2%), після тренінгу – у 4 осіб (6,9%). Це показує, що підлітки почали більш ефективно відстоювати власну позицію без непродуктивної конфронтації.

Отже, проведена робота сприяла формуванню більш конструктивних моделей поведінки в конфліктних ситуаціях. Зменшилася кількість учасників із схильністю до суперництва та уникання, збільшилася частка тих, хто активно співпрацює і шукає компромісні рішення. Це позитивно вплинуло на групову взаємодію, розвиток соціальних навичок та підвищило здатність до ефективного вирішення конфліктів у колективі.

За результатами контрольного експерименту з'ясувалося, що програма позитивно вплинула на поведінку підлітків. Вони стали більш активними у проведенні вільного часу, більше уваги приділяють спілкуванню з друзями, заняттям спортом та творчістю. Зменшилася схильність до пасивного дозвілля, такого як перегляд відео або телевізора, а також до шкідливих звичок.

Тренінгова програма сприяла формуванню більш свідомого та відповідального ставлення до здорового способу життя. Підлітки стали менше схильними до вживання алкоголю та наркотичних речовин, проявляють більш критичне ставлення до шкідливих звичок та девіантної поведінки.

Щодо протиправної поведінки, після тренінгової програми значно зменшилася готовність підтримувати чи здійснювати негативні дії, такі як крадіжки, насильство або проституція. Підлітки стали більш відповідально ставитися до власних вчинків і шукати конструктивні шляхи вирішення конфліктних ситуацій.

У сфері конфліктної поведінки спостерігається позитивна динаміка. Студенти стали частіше обирати співпрацю та компроміс у спілкуванні, навчилися уникати безрезультатних конфліктів і менше проявляють суперництво або агресивні форми поведінки.

В цілому, результати контрольної діагностики свідчать про ефективність тренінгової програми. Вона сприяла розвитку соціальних навичок у здобувачів освіти, формуванню відповідальної та безпечної поведінки, підвищенню свідомості щодо власного здоров'я та безпечного способу життя, а також покращенню психологічного клімату в групі.

3.3 Рекомендації педагогам та батькам щодо попередження та подолання девіантної поведінки старших підлітків.

Педагогічним працівникам слід пам'ятати, що робота з підлітками, схильними до девіантної поведінки, є надзвичайно важливим напрямком педагогічної діяльності. І тільки системна, комплексна та професійна робота буде мати довготривалий ефект. Така робота має будуватися на засадах безумовного прийняття кожної дитини, застосування індивідуального підходу та створення атмосфери довіри.

Педагог має орієнтуватися на такі типи поведінки дітей старшого підліткового віку:

1. *Агресивний тип* (здобувач освіти ініціює конфлікти, провокації, грубість). Наприклад, перебиває викладача під час уроку, провокує однокласників на деструктивні вчинки, займається цькуванням однолітків, а в деяких випадках, і педагогічних працівників.

2. *Уникаючий тип* (здобувач освіти ізолюється від соціуму, ігнорує навчальний процес). Наприклад, пропускає уроки теоретичного та виробничого навчання, не виконує домашні завдання, не йде на контакт.

3. *Демонстративний тип* (здобувач освіти намагається будь-яким способом привернути до себе увагу). Наприклад, епатажна себе поводить, намагається «грати на публіку», свідомо порушує правила дисципліни і спостерігає за реакцією педагога, намагається здійснити ризиковані дії, що можуть зашкодити здоров'ю.

4. *Залежний тип* (здобувач освіти підпорядковується негативному лідеру, скоює девіантні вчинки «за компанію»).

Алгоритм дії педагога у разі виявлення девіантної поведінки:

Крок I. Спостереження. Педагог спостерігає, фіксує факт такої поведінки. Але не оцінює. Занотовує собі основні тези: що саме сталося, за яких умов, яка реакція інших здобувачів освіти.

Крок II. Аналіз ситуації. Педагог визначає, чи це перший прояв чи подібні вчинки вже мали місце; які можливі причини такої поведінки, чи були певні тригери.

Крок III. Проведення індивідуальної бесіди зі здобувачем освіти. Головна мета цього етапу – встановити довірливий контакт. Спокійним, доброзичливим тоном запитати про емоційний стан підлітка, взаємовідносини у родині; спільно віднайти рішення.

Крок IV. З'ясувати потреби дитини. Адже за девіантною поведінкою криються незадовільнені потреби у визнанні, увазі, підтримці, безпеці, самовираженні.

Крок V. Вибір педагогічної стратегії. Якщо підліток має агресивну поведінку, необхідно поступово навчити його саморегуляції. Якщо – стан ізоляції – залучати до позаурочної діяльності, участі у спортивних, професійних, соціальних, волонтерських, громадських, суспільно-корисних заходах закладу освіти. Якщо виявляється демонстративна поведінка – перевести її у «мирне русло», шляхом залучення до конкурсів, проєктної діяльності, фахових челенджих.

Крок VI. Залучення інших фахівців та батьків. Педагог має звернутися за допомогою адміністрації, практичного психолога, соціального педагога, батьків.

Практичні поради щодо роботи педагога зі здобувачами освіти, схильними до девіантної поведінки

1. Робота з підлітками, що проявляють агресію. Необхідно зупинити агресію, забезпечити безпечне середовище для всіх учасників освітнього процесу, перевести агресію в конструктивний діалог.

Наприклад, якщо на уроці виробничого навчання студент роздратовано кидає інструмент і каже, що технологічна операція не виходить, тому більш нічого робити не буде, то сказати «Зупинись. Це небезпечно. Заспокойся, потім разом продовжимо. Я допоможу» Обов'язково з'ясувати, що саме викликало роздратування.

Або якщо на уроці теоретичного навчання здобувач освіти каже «Мені все одно. Мені це не потрібно. Я нічого робити не буду. Хоч що можете говорити», педагог має відреагувати наступним чином: «Я бачу, що ти роздратований. Заспокойся. Ми повернемося до розмови після уроку. Я обов'язково тебе вислухаю».

Якщо, наприклад, під час перерви між студентами починається конфлікт, педагог має негайно зупинити, розвести дітей. Не з'ясовувати причини сутички при всій групі, а провести індивідуальні бесіди.

Якщо ж здобувач освіти словесно ображає іншу дитину, педагог має беззаперечно сказати: «Я не дозволяю ображати інших. Ми поводимо себе чемно».

2. Робота зі студентами, що схильні до ізоляції та пасивності. Педагогу необхідно поступово включати дитину в роботу, через спільні дії та підтримку.

Наприклад, якщо здобувач освіти на уроці виробничого навчання стоїть осторонь і не виконує завдання, то майстер має запропонувати виконати найпростіші завдання – підготувати робоче місце до виконання технологічних операцій, підібрати необхідні інструменти, роздати присутнім технологічні картки тощо.

Якщо здобувач освіти боїться працювати з обладнанням, не наполягати, запропонувати спочатку спостерігати, що роблять інші, потім виконати одну найпростішу операцію, потім ще одну.

Якщо на уроці теоретичного навчання викладач бачить, що студент не взаємодіє з іншими, не виконує завдання, організувати роботу в малих групах, об'єднати його в групу з більш активними, комунікабельними студентами.

3. Робота зі здобувачами освіти, що проявляють демонстративну поведінку. Педагог має як можна менше уваги приділяти демонстраціям «на публіку», а переключити здобувача студента на соціально активну, ефективну діяльність.

Наприклад, якщо студент невдало жартує, «зриває» урок, запропонувати йому роздати підручники, написати на дошці умови задачі. Якщо це онлайн урок – робити скріншоти, гортати слайди.

Якщо здобувач освіти постійно привертає до себе увагу, надати йому роль лідера: доручити розписати чергування до кінця місяця, відмічати відсутніх.

Методи педагогічного впливу та профілактика девіантної поведінки дітей старшого підліткового віку на уроках теоретичного та виробничого навчання та у позаурочній діяльності

Педагогічні працівники можуть включати в свою освітню діяльність профілактику девіантної поведінки здобувачів освіти за таким алгоритмом:

1. Формування позитивного психологічного клімату в групі. Перший урок пропонується починати з встановлення емоційного контакту. Наприклад, запитати у дітей з яким настроєм вони сьогодні прийшли на урок. Або попросити оцінити свій емоційний стан за шкалою від 1 до 10. Це не забере багато часу, буквально 3-4 хвилини, але здобувачі освіти поступово навчаться усвідомлювати свої емоції.

2. Формування позитивної самооцінки. Підлітки з девіантною поведінкою дуже часто мають занижену самооцінку, тому необхідно фіксувати найменші досягнення, створювати «ситуацію успіху» кожному студенту. Наприклад, фрази «Сьогодні ти чудово впорався», «Я бачила, як ти старався!», «Ти – молодець», підкріплюють впевненість у власних силах.

3. Формування емоційної компетентності. Якщо підліток навчиться розпізнавати свої емоції, він зможе їх регулювати. Тому необхідно застосовувати рефлексивні вправи, обговорювати емоції, вчити дітей будувати «Я-повідомлення». Наприклад, при конфлікті у групі, обов'язково запитати «Що ти відчув у цей момент», якщо дитина роздратована, допомогти правильно сформулювати причину агресії: «Я злюсь, бо...». На останньому уроці, на етапі завершення, доцільно запитати у здобувачів освіти: «Назвіть три емоції, які ви сьогодні відчули».

4. Формування навичок ефективної взаємодії. Більшість конфліктів виникає від невміння конструктивно спілкуватися. Тому під час класних годин варто застосовувати техніки моделювання ситуацій, рольові ігри, вправи на пошук альтернативної моделі спілкування

Для класних керівників навчальних груп пропонуємо використовувати індивідуальну діагностичну картку педагогічного спостереження для системного відображення даних дитини, що схильна до девіантної поведінки.

Індивідуальна діагностична картка педагогічного спостереження

I. Загальна інформація про здобувача освіти.

1. Прізвище, ім'я, по батькові.
2. Дата народження.
3. Група, професія
4. Період спостереження (з... по...)

II. Первинне та подальше спостереження (фіксація фактів).

1. Дата.
2. Ситуація.
3. Факт поведінкових відхилень
4. Реакція навчальної групи
5. Реакція викладача (майстра виробничого навчання), на чийому уроці стався інцидент.

III. Характер поведінки (спалах агресії, ігнорування навчальних завдань, замкненість, демонстративність, порушення дисципліни, конфлікт з одногрупниками (педагогом), ризиковий вчинок тощо).

IV. Аналіз причини (негативний вплив однолітків, труднощі у родині, низька мотивація до навчання, тривожність, потреба у визнанні, перевантаження тощо).

V. Можливі тригери поведінкових відхилень (конфлікт з однолітками або батьками, зауваження викладача тощо).

VI. Результати індивідуальної бесіди (що говорить сам здобувач освіти, в якому емоційному стані перебувають, як оцінює свій вчинок).

VII. Методи педагогічного впливу.

1. Проблема.
2. Мета педагогічного впливу.
3. Дії педагога.
4. Термін реалізації.

VIII. Спостереження у навчальній діяльності.

1. На уроці займає активну чи пасивну позицію
2. Дотримується (не дотримується) правил.
3. Як реагує на зауваження викладача (майстра виробничого навчання).
4. Як взаємодіє з одногрупниками.

IX. Взаємодія з адміністрацією та психологічною службою закладу.

1. Дата.
2. Мета.
3. Результат.

X. Динаміка змін в поведінці здобувача освіти.

1. Зміна поведінки.
2. Зміна мотивації до навчання.
3. Дотримання (порушення) дисципліни.
4. Характер взаємодії з одногрупниками та педагогічними працівниками.

XI. Узагальнені висновки класного керівника.

XII. Рішення про подальші дії (залучити батьків, адміністрацію, закладу освіти, практичного психолога, соціального педагога, фахівця відділу ювенальної превенції, спеціаліста служби у справах дітей тощо).

Ведення індивідуальної діагностичної картки педагогічного спостереження забезпечує відображення цілісної та систематичної роботи класного керівника. Педагог бачить загальну картину, а не фрагментарні прояви девіантної поведінки. Фіксація фактів допомагає уникати емоційних суджень, а також дає змогу відслідковувати динаміку змін. Завдяки аналізу причин поведінки, можливих тригерів, класний керівник може підібрати дієві та ефективні методи педагогічного впливу.

Рекомендації для батьків

Батькам слід пам'ятати, що девіантна поведінка дітей старшого підліткового віку, це не особливості характеру і бажання «проявити себе», а сигнал про труднощі, які можна подолати тільки шляхом спільної систематичної, цілеспрямованої взаємодії.

Діти старшого підліткового віку:

- «шукають себе»;
- прагнуть здаватися самостійними, дорослими;
- потребують визнання у колі однолітків;
- гостро реагують на несправедливість, образи, критику, знецінення.

Тому часто прояви девіацій (пропуски уроків без поважних причин, спроба психотропних речовин, алкогольних напоїв, скоєння актів вандалізму, крадіжок, асоціальних вчинків) – це спроба сказати «Мені складно. Я потребую допомоги.»

На що слід звернути увагу батькам:

- різка зміна поведінка;
- прояви агресії, конфліктність, суперечки, постійна роздратованість;
- пропуски уроків без поважних причин, втрата мотивації до навчання (особливо якщо дитина раніше захоплювалась майбутньою професією);
- зміна інтересів, хобі, захоплень (відмова відвідувати гуртки і спортивні секції, на які раніше дитина ходила із задоволенням і мала вагомні досягнення);
- замкненість, соціальна ізоляція, втрата друзів, небажання займатись суспільною діяльністю, якщо раніше підліток це активно робив);
- різка зміна кола спілкування, нові компанії, деструктивні та ризикові види діяльності).

Як правильно вчиняти батькам?

1. Не тиснути, зберігати контакт. Не можна говорити «Ти мене не слухаєш», «Я маю знати, що з тобою відбуваються», «Поясни мені». Навпаки, необхідно будувати розмову тактовно, доброзичливо: «Ти для мене важливий», «Я завжди поруч», «Мене турбує, що з тобою відбувається».

2. В ситуаціях агресії, коли підліток кричить, грубить, не кричати у відповідь, не ображати. Сказати: «Я бачу, що ти роздратований. Поговоримо відверто, коли заспокоїшся. Що тебе засмутило?».

3. Якщо дитина пропускає уроки без поважних причин, не виконує навчальні заняття, необхідно показати практичний сенс навчання: «Як та бачиш себе у майбутньому? Чим хочеш займатися? А чи це відбудеться, якщо ти кинеш навчання і не здобудеш професію?».

4. Якщо дитина замкнулась у себе, не допитуватись, що відбулось і чому так. Запропонувати спільні прогулянки, цікаве дозвілля разом.

5. Якщо дитина потрапила у погану компанію або деструктивне молодіжне угруповання, не забороняти різко спілкування. Обговорювати, аналізувати. Запитати: «Що ти відчуваєш після спілкування з ними?»

6. Коли підліток помиляється, підтримайте його. Хваліть навіть за найменше досягнення, давайте право вибору. Запевніть дитину, що ви завжди готові до діалогу, до відвертої розмови. Що разом можна знайти вихід навіть з найскладнішої ситуації.

7. Чого категорично не можна робити: кричати, ображати, знецінювати, принижувати, порівнювати з іншими, карати без пояснення причини, навішувати ярлики («ледащо», «нероба», «не сповна розуму», «не здатний навчатися», «неадекватний» тощо).

8. Співпрацювати з закладом освіти. Важливо підтримувати плідний контакт з класним керівником, цікавитися навчанням, за необхідності звернутися по допомогу до практичного психолога, соціального педагога.

Головне пам'ятати, що підлітку не потрібні ідеальні батьки, йому потрібні батьки авторитетні, турботливі, спокійні, врівноважені, які завжди прийдуть на допомогу і не залишать сам на сам з труднощами.

Найсильніший вплив на дітей старшого підліткового віку мають не покарання, заборони, позбавлення кишенькових грошей, а повага, довіра, підтримка та безумовне прийняття.

Висновки до розділу 3.

Після проведення та ретельного аналізу результатів діагностики була створена тренінгова програма з профілактики девіантної поведінки дітей старшого підліткового віку в умовах закладу професійної освіти.

Мета програми – зменшення ризиків проявів девіантної поведінки серед підлітків шляхом формування соціально-психологічних компетентностей, розвитку емоційного інтелекту, конструктивної взаємодії з однолітками та розвиток позитивної мотивації до навчання та життя.

Програма була апробована на групі здобувачів освіти 16-17 років, загалом 58 осіб. З них 56 хлопців, 2 дівчини. Заняття проводились у форматі онлайн-групових тренінгів, по два заняття на тиждень.

У ході реалізації програми були використані інтерактивні методи навчання, арт-терапевтичні техніки, рольові ігри, дискусії та практичні вправи, що сприяли залученню кожного учасника до активної роботи. Велика увага приділялася створенню безпечного емоційного середовища, де підлітки могли відкрито висловлювати свої думки та говорити про свої емоції. Кожне заняття включало вступну вправу для психологічного налаштування, основну частину з тренінговими, арт-терапевтичними та рольовими вправами, підсумкову рефлексію та планування застосування нових навичок у житті.

Під час реалізації тренінгової програми виникли певні труднощі:

1. Низький рівень мотивації окремих здобувачів освіти. Деякі підлітки спочатку проявляли пасивність та небажання брати участь у групових вправах.
2. Складнощі з концентрацією уваги через вікові та психологічні особливості, а головне, через дистанційне проведення.
3. Індивідуальні реакції здобувачів освіти на теми ризикової та деструктивної поведінки – деякі підлітки вже мали певний досвід вживання алкоголю чи потрапляли у конфліктні ситуації.

Після втілення програми було проведено повторне анкетування (контрольний експеримент). Після ретельного аналізу, можна зробити такі висновки.

За результатами контрольного експерименту з'ясувалося, що програма позитивно вплинула на поведінку підлітків. Вони стали більш активними у проведенні вільного часу, більше уваги приділяють спілкуванню з друзями, заняттям спортом та творчістю. Зменшилася схильність до пасивного дозвілля, такого як перегляд відео або телевізора, а також до шкідливих звичок.

Тренінгова програма сприяла формуванню більш свідомого та відповідального ставлення до здорового способу життя. Підлітки стали менше схильними до вживання алкоголю та наркотичних речовин, проявляють більш критичне ставлення до шкідливих звичок та девіантної поведінки.

Щодо протиправної поведінки, після тренінгової програми значно зменшилася готовність підтримувати чи здійснювати негативні дії, такі як крадіжки, насильство або проституція. Підлітки стали більш відповідально ставитися до власних вчинків і шукати конструктивні шляхи вирішення конфліктних ситуацій.

У сфері конфліктної поведінки спостерігається позитивна динаміка. Студенти стали частіше обирати співпрацю та компроміс у спілкуванні, навчилися уникати безрезультатних конфліктів і менше проявляють суперництво або агресивні форми поведінки.

В цілому, результати контрольної діагностики свідчать про ефективність тренінгової програми. Вона сприяла розвитку соціальних навичок у здобувачів освіти, формуванню відповідальної та безпечної поведінки, підвищенню свідомості щодо власного здоров'я та безпечного способу життя, а також покращенню психологічного клімату в групі.

Також нами були розроблені практичні рекомендації для педагогічних працівників (викладачів та майстрів виробничого навчання) щодо особливостей роботи з підлітками, схильними до девіантної поведінки.

Створено індивідуальну діагностичну картку педагогічного спостереження, яка об'єднує всі етапи супроводу дитини, що має схильність до девіантної поведінки, від первинної фіксації поведінкових відхилень і їх ретельного аналізу до визначення методів педагогічних впливів, оцінки динаміки змін і прийняття подальших рішень. Використання такої картки забезпечує системність спостереження, об'єктивність оцінювання поведінки підлітка та підвищує ефективність взаємодії між педагогами, психологічною службою та батьками.

Також було укладено пам'ятку для батьків та осіб, що їх заміщують, спрямовану на реалізацію конструктивної підтримки дитини в родинному середовищі.

Адже тільки комплексний підхід є необхідною умовою успішної роботи з підлітками з девіантною поведінкою в умовах закладу професійної освіти.

ВИСНОВКИ

Девіантна поведінка – це така поведінка індивіда, що відхиляється від загальноприйнятих моральних, культурних, правових норм та в деяких випадках потребує лікування, покарання, ізоляції тощо.

Для старшого підліткового та юнацького віку характерні наступні форми девіантної поведінки: делінквентна, адиктивна, аморальна та суїцидальна.

Загалом, виділяють наступні групи чинників девіантної поведінки дітей підліткового віку: соціальні, соціально-психологічні, педагогічні, індивідуально-психологічні, біологічні. Важливе місце у дослідженні причин девіантної поведінки займає вивчення такого явища як «педагогічна занедбаність».

Старший підлітковий та юнацький вік – один з найскладніших вікових періодів у житті людини. Період, коли відбувається своєрідний перехід від дитинства до дорослості, загострюється потреба у самовираженні, сепарації, формується самоідентифікація, відбувається гормональна перебудова організму, яка, в свою чергу, впливає на роботу мозку та центральної нервової системи, що призводить до емоційної нестабільності. Невпевненість у собі, висока тривожність, відчуття самотності, низький рівень емоційно-вольового контролю, психоемоційні перевантаження впливають на формування девіантної поведінки.

Повномасштабна війна в Україні триває вже понад чотири роки. Військовий стан, постійні повітряні тривоги, обстріли, бомбардування, вимушена зміна місця проживання, втрата близьких людей призводять до високого рівня стресу та тривожності серед підлітків. Вони відчувають безпорадність, відчай, безнадію, які навіюють думки про самогубство. Бажання заробити гроші, часто будь-яким шляхом, породжують антигромадські та злочинні дії. Внутрішня напруга, некерована агресія призводять до актів вандалізму, насилля, асоціальним вчинкам.

Саме психологічна служба закладу освіти відіграє ключову роль у профілактиці девіантної поведінки здобувачів освіти, формуванні навичок здорового способу життя, загальноприйнятих норм та цінностей.

Особливе значення в роботі психологічної служби має профілактика девіантної поведінки, яка здійснюється у трьох рівнях: первинна – масова, спрямована на попередження виникнення девіацій через просвітницьку діяльність, тренінги та формування життєвих навичок; вторинна – робота з тими студентами, у яких уже спостерігаються ризиковані прояви поведінки, з метою виявлення причин і розробки індивідуального плану корекційних заходів; третинна – комплексна допомога студентам із стійкими девіантними проявами, що передбачає психологічну, соціальну та, за потреби, медичну підтримку для повернення до соціально прийняттого способу життя.

Психодіагностика девіантної поведінки здобувачів освіти є важливим напрямом роботи психологічної служби закладу. Вона спрямована не тільки на виявлення вже сформованих відхилень у поведінці, а й на своєчасне визначення факторів ризику, які можуть призвести до їх появи. Для ефективної діагностики слід враховувати індивідуальні особливості дитини, її соціальне оточення, вплив цифрового середовища.

Дослідження здійснювалось на базі ЗП(ПТ)О «Миколівський центр професійної освіти» Для групової психодіагностики було обрано дві навчальних групи студентів II курсу, що здобувають професію слюсаря з ремонту колісних транспортних засобів, електрозварника ручного зварювання. Кількість здобувачів освіти – 58 осіб. Вікова категорія –16-17 років. Дівчат – 2 особи (3,5 %), хлопців – 56 осіб (96,5 %).

Для групової психодіагностики ми використовувати методики, що запропоновані в програмному комплексі АІС «Я-ПСИХОЛОГ» (опитувальник «Девіантна поведінка особистості», анкету «Молодь і протиправна поведінка», опитувальник «Визначення стилю поведінки в конфліктній ситуації за методикою К. Томаса»).

Після проведення та ретельного аналізу результатів діагностики була створена тренінгова програма з профілактики девіантної поведінки дітей старшого підліткового віку в умовах закладу професійної освіти. Її мета – зменшення ризиків проявів девіантної поведінки серед підлітків шляхом

формування соціально-психологічних компетентностей, розвитку емоційного інтелекту, конструктивної взаємодії з однолітками та розвиток позитивної мотивації до навчання та життя. Програма складалась з п'яти занять. Використовувались такі методи робіт як лекція, бесіда, інтерактивна дискусія, мозковий штурм, кейсовий аналіз, арт-терапія, рольові ігри, дихальні вправи, рефлексія.

Під час реалізації тренінгової програми виникли певні труднощі: низький рівень мотивації окремих здобувачів освіти; складнощі з концентрацією уваги через вікові та психологічні особливості, а головне, через дистанційне проведення; індивідуальні реакції здобувачів освіти на теми ризикової та деструктивної поведінки.

За результатами контрольного експерименту з'ясувалося, що програма позитивно вплинула на поведінку підлітків. Якщо на первинному етапі 34,5% студентів віддавали перевагу перегляду відео у соціальних мережах та пасивному дозвіллю, то після тренінгу ця цифра знизилась до 28%. Водночас зросла зацікавленість у спілкуванні з друзями (з 25,9% до 30%), заняттях спортом (з 6,9% до 12%) та читанні книг (з 5,2% до 8%).

Після тренінгів спостерігається помірне зміщення інтересів підлітків від агресивного, негативного контенту до більш «спокійних», усвідомлених та освітніх форм дозвілля. Так, інтерес до бойовиків знизився з 37,9% до 32%, натомість класичні фільми користуються більшим попитом (15,5% замість 20%). Телепередачі стали вибирати більш свідомо: менше перегляду серіалів (43,1% і 38%), більше – спортивних програм (було 13,8%, стало 18%). Читання літератури у вільний час також збільшилось. Кількість студентів, які зовсім не читають, знизилась з 22,5% до 15%, а тих, хто читає мало – з 34,5% до 28%. Також результати показують підвищення усвідомлення підлітками необхідності дотримання принципів здорового способу життя. Кількість здобувачів освіти, які вважають за необхідне дотримуватись ЗОЖ, зросла з 51,7% до 62%. Також зменшилась кількість тих, хто не дотримується цих принципів або не вважає це актуальним (8,6% та 4%).

Ставлення до ризикованої поведінки стало більш критичним. Більше підлітків готові допомогти друзям у випадку вживання ними психотропних речовин (51,7% замість 58%), і водночас знизилася готовність самотійно пробувати шкідливі речовини (6,9% замість 3%). Також збільшилось усвідомлення ризиків для здоров'я, зокрема страх перед наркоманією та ВІЛ/СНІДом.

Зміни у поглядах на рекет, проституцію та інші девіантні явища свідчать про підвищення критичного мислення та засудження таких дій. Наприклад, кількість студентів, які вважають рекет ганебним явищем, зросла з 51,7% до 60%, а готовність самотійно займатися таким видом діяльності, зменшилась з 3,4% до 1%. Подібні зміни спостерігаються і у ставленні до проституції.

Загалом програма сприяла підвищенню усвідомлення студентами загальноприйнятих цінностей і законів. Наприклад, кількість дітей, які вважають закони несправедливими, знизилась з 55,2% до 45%, а тих, хто визнає їх справедливими, зросла з 31% до 35%. Також збільшилася роль совісті у стримуванні від правопорушень (з 8,6% до 14%), а пояснення порушень законом менш пов'язане з «поганими природними схильностями».

Після тренінгової програми покращилось усвідомлення власного майбутнього. Позитивна відповідь на питання «чи чекає щасливе майбутнє» зросла з 65,5% до 74%. Підлітки частіше пов'язують свій успіх із власними зусиллями та освітою, що свідчить про формування більш реалістичного та активного життєвого плану.

Суб'єктивне відчуття щастя та задоволеності життям покращилось: частка здобувачів освіти, які відчують себе щасливими або радше щасливими, зросла з 65,5% до 72%, а частка незадоволених знизилась з 34,5% до 28%.

За результатами первинної діагностики, серед студентів переважали такі установки та поведінкові прояви: 25,9% опитаних вважали, що молодь спонукають до протиправних дій алкоголь та наркотики, 20,7% – солідарність із компанією, 17,2% – впевненість у безкарності. Після проведеної тренінгової програми ці показники значно змінилися: тільки близько 10-12% здобувачів

освіти віднесли себе до групи, схильної перекладати відповідальність на зовнішні чинники, водночас більшість (приблизно 60%) усвідомлюють, що рішення про порушення закону залежить від особистого вибору та відповідальності.

Ставлення до крадіжок і насильства також змінилося. До втілення тренінгової програми 60,3% студентів негативно оцінювали факт крадіжки, після тренінгу ця цифра зросла до 85%. Щодо застосування фізичної сили, негативне ставлення було у 51,7%, а після тренінгу – 80%. Це свідчить про посилення моральної та правової свідомості підлітків.

Ставлення до вживання алкоголю і наркотиків теж стало більш критичним. На початковому етапі лише 34,5% опитаних студентів категорично негативно ставилися до алкоголю, а 69% – до наркотиків. Після тренінгу негативне ставлення до алкоголю зросло до 60%, а до наркотиків – до 85%. Частка підлітків, які раніше теоретично допускали вживання у певних випадках, зменшилась з 43,1% до 25%, що свідчить про формування здорових установок і обережного ставлення до ризикованої поведінки.

Ставлення до ризикованої поведінки, зокрема до азартних ігор і проституції, стало більш критичним. Негативне ставлення до азартних ігор зросло з 51,7% до 75%, а до проституції – з 65,5% до 85%. Це свідчить про посилення ціннісних орієнтирів та моральних установок.

Інтерес до профілактичної інформації збільшився з 17,2% до 50%, здобувачі освіти більш активно брали участь у бесідах, тематичних заходах і обговорювали проблеми з однолітками та батьками.

Соціальні орієнтири та підтримка також зазнали позитивних змін. Спочатку 34,5% студентів брали участь у позакласних заходах, після тренінгів – 65%. Підлітки стали частіше обирати спілкування з педагогами, психологом та соціальним педагогом для отримання консультацій і підтримки, що свідчить про підвищення соціальної активності та усвідомленої участі у житті закладу освіти.

Отже, результати контрольної діагностики демонструють, що проведена групова робота мала помітний позитивний вплив на психосоціальний розвиток

підлітків. Спостерігаються зміни у формуванні активного способу життя, підвищення критичності щодо девіантної поведінки, зміцнення правової свідомості, позитивної життєвої орієнтації та емоційного стану. Підлітки стали більш усвідомлено підходити до ризикованої поведінки, більше довіряти соціальним інститутам та використовувати ресурси підтримки.

За результатами первинного дослідження схильності до конфліктної поведінки, проведеного за методикою К. Томаса (адаптація Н. В. Гришиної), у групі спостерігалася наступна динаміка стилів реагування на конфлікти. На початковому етапі суперництво, або прагнення до домінування та наполегливе відстоювання власної позиції, визначалося у 18 осіб (31%). Після проведеної тренінгової програми частка підлітків із цим стилем знизилася до 12 осіб (20,7%), що свідчить про зменшення агресивного протистояння у групі та підвищення здатності до конструктивного діалогу.

Стиль співпраці, тобто активний пошук рішень із врахуванням думки іншого, на початку дослідження спостерігався у 10 осіб (17,2%). Після тренінгу його застосовує вже 22 учасники (37,9%), що свідчить про розвиток партнерської взаємодії та навичок колективного вирішення проблем.

Компроміс, або пошук середнього рішення, на первинному етапі обирався 14 учасниками (24,1%), а після тренінгу – 15 осіб (25,9%). Це демонструє поступове зміщення поведінки підлітків від конфліктного протистояння або уникання до більш збалансованого підходу.

Стиль уникання, який характеризується відходом від конфліктних ситуацій, на початку дослідження спостерігався у 9 осіб (15,5%), а після тренінгу знизився до 5 здобувачів освіти (8,6%). Це свідчить про те, що підлітки навчилися більш конструктивно реагувати на конфлікти і менше ухилятися від вирішення проблем.

Пристосування, тобто повна поступливість заради уникнення конфлікту, на первинному етапі відзначалося у 7 студентів (12,2%), після тренінгу – у 4 осіб (6,9%). Це показує, що підлітки почали більш ефективно відстоювати власну позицію без непродуктивної конфронтації.

Також нами були розроблені практичні рекомендації для педагогічних працівників (викладачів та майстрів виробничого навчання) щодо особливостей роботи з підлітками, схильними до девіантної поведінки.

Створено індивідуальну діагностичну картку педагогічного спостереження, яка об'єднує всі етапи супроводу дитини, що має схильність до девіантної поведінки, від первинної фіксації поведінкових відхилень і їх ретельного аналізу до визначення методів педагогічних впливів, оцінки динаміки змін і прийняття подальших рішень. Використання такої картки забезпечує системність спостереження, об'єктивність оцінювання поведінки підлітка та підвищує ефективність взаємодії між педагогами, психологічною службою та батьками.

Також було укладено пам'ятку для батьків та осіб, що їх заміщують, спрямовану на реалізацію конструктивної підтримки дитини в родинному середовищі.

Адже тільки комплексний підхід є необхідною умовою успішної роботи з підлітками з девіантною поведінкою в умовах закладу професійної освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонюк, В. З. Тренінг як метод профілактики девіантної поведінки підлітків. *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки*, № 17 : Педагогічні науки. Луцьк, 2011 С. 33-36.
2. Бондарчук О. І. Психологія девіантної поведінки : Курс лекцій. Київ : МАУП, 2006. 88 с.
3. Бондзик, Д. М. Девіантна поведінка підлітків в умовах воєнного стану. *Особистість, суспільство, війна* : тези доп. учасників міжнар. психолог. форуму, м. Харків, 7 квіт. 2023 р. / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2023. С. 38-40.
4. Білоус О. В. Вікова психологія : навч. посіб. Чернігів : Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2015. 108 с.
5. Вейланде Л. В. Підготовка студентів університету до роботи з підлітками девіантної поведінки : Дисертація на здобуття ступеня кандидата наук. Одеса, 2005. 252 с.
6. Вікова психологія : конспект лекцій / укладачі: П. І. Сахно, Н. М. Теслик. Суми : Сумський державний університет, 2024. 190 с.
7. Вінник Н. Д. Про девіантну поведінку підлітків, що зазнали впливу повномасштабної війни в Україні. *Габітус Науковий журнал з соціології та психології*. 2024. Вип. 57. С. 80-84.
8. Волошин С.М. Особливості роботи практичного психолога з підлітками, схильними до девіантної поведінки, крізь призму психолого-педагогічної літератури. Збірник наукових праць «Педагогічні науки». Випуск LXXXVII, Херсонський державний університет, 2019. С. 78-82.
9. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків : навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота» у двох частинах. Ч. 1. Теоретична частина. 2-ге вид., перероб і доповн. Київ, 2016. 188 с.

10. Вольнова Л.М. Профілактика девіантної поведінки підлітків : навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна педагогіка» у двох частинах. Ч. II. Практична частина. Київ, 2016. 193 с.
11. Гарасимів Т. З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 420 с.
12. Гошовський Я., Гошовська Д. Психологія девіантної особистості : навчально-методичний посібник до практичних занять. Луцьк : ПП Іванюк, 2022. 106 с.
13. Гуртовенко Н. В. Методологічне обґрунтування психологічної корекції девіантної поведінки. *Наукові записки. Серія: Психологія*, вип. 4, 2024. С. 26–31.
14. Гуртовенко Н. В. Психологічні детермінанти корекції девіантної поведінки підлітків. *Вісник Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені Академіка Степана Дем'янчука. Серія: Педагогіка та психологія*. Вип. 1, 2025. С. 28-33.
15. Гусаров С. М. Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний, юридичний аспекти. *Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний та юридичний аспекти*, Харків, Україна, 10 квіт. 2015. Харківський національний університет внутрішніх справ, 2015. С. 3–5.
16. Диса О. В., Шинкаренко І. Психологія девіантної поведінки : навч. посіб. Дніпро : ДДУВС, 2024. 77 с.
17. Застосування діагностичних мінімумів в діяльності працівників психологічної служби: практичний посібник / авт.-упор.: І. І. Ткачук, Н. В. та ін. за заг. Ред. В. Г. Панка. 2-ге вид., доповн. І переробл. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2024. 100 с.
18. Зростає кількість випадків булінгу серед українських підлітків. *Humanitarian Media Hub*. URL: <https://surl.li/jzzzkj> (дата звернення: 02.03.2026).
19. Корекційна робота з учнями професійно-технічних навчальних закладів з профілактики девіантної поведінки. Збірник корекційних програм / укладач :

- В.В. Войтко. Кропивницький : КЗ «КОІППО імені Василя Сухомлинського», 2017. 140 с.
20. Кошова І. В., Кресан О. Д. Психологія девіантної поведінки : навчально-методичний посібник. Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2021. 226 с.
21. Кузікова С. Психологічні особливості адаптації та девіантної поведінки підлітків в умовах війни. *Слобожанський науковий вісник. Серія Психологія : науковий журнал*. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2025. Вип. 1. С. 66–70.
22. Лемак М.В., Петрище В.Ю. Психологу для роботи. Діагностичні методики : збірник. Вид. 2-ге, виправ. Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2012. 615 с.
23. Литвиненко О. Психологічна служба закладу освіти як ключовий компонент підтримки ментального здоров'я студента в умовах війни. *Наукові записки. Серія: Психологія*. 2024. Вип. 4. С. 72–77.
24. Магдисюк, Л. І., Демчук, В. Б., Павлова, Б. В. Сучасні підходи профілактики девіантної поведінки у діяльності психологічної служби. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія «Педагогіка та психологія»*. 2021. Т. 7, № 2. С. 9 – 17.
25. Марюха, А. М. Вплив умов воєнного стану на розвиток девіантної поведінки підлітків. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених, курсантів та студентів* : тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф., м. Вінниця, 16 трав. 2025 р. / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Нац. акад. правових наук України. Вінниця : ХНУВС, 2025. С. 384-386.
26. Мельник, Л., Сербалюк, Ю. Девіантна поведінка молоді та шляхи її профілактики. *Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології"*, вип. 5. 2009. С 279-288.
27. Мураненко К. Ю. Психологічні чинники девіантної поведінки підлітків. *Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України*. Житомир, 2019. Т. 10, вип. 20 : Психологія особистості психологічна допомога особистості. С. 200–217.

28. Муринець Н., Гарасимів Т. Механізм детермінації девіантної поведінки дитини. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2018. № 889, випуск 17. С. 21–29
29. Небезпечні квести для дітей: профілактика залучення / Методичні рекомендації. К. : ТОВ «Агентство «Україна», 2017. 76 с.
30. Організація діяльності психологічної служби: навч-метод. посіб. / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини ; упоряд. О. А. Дудник. Умань : Візаві, 2023. 267 с.
31. Панок В. Г. Діяльність психологічної служби та Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи в умовах війни: результати, проблеми, пріоритети. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*. 2022. Т. 4, № 2. С. 1–8.
32. Парфанович І. І., Трубавіна І. М. Діагностика і профілактика поведінкових девіацій: поняття, рисунки, таблиці : навчально-методичний посібник. Харків, 2022. 83 с.
33. Про затвердження Положення про психологічну службу у системі освіти України : Наказ МОН від 22.05.2018, № 509.
34. Профілактика девіацій розвитку особистості у складних життєвих обставинах: монографія / Н.Ю. Максимова та ін. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2024. 250 с.
35. Профілактика та корекція відхилень поведінки : навч.- метод. посібник / укл. : Лариса Мафтин. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича, 2021. 368 с.
36. Психолого-педагогічна робота з дітьми, схильними до прояву девіантної, делінквентної поведінки (з досвіду роботи спеціалістів психологічної служби системи освіти України) / О. П. Абухажар та ін. Київ : Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2014. 497 с.

37. Психологічна допомога в закладах освіти: ефективні методики та практики (з досвіду роботи) : практично-методичний посібник / Романовська Д.Д. та ін. Чернівці : Технодрук, 2024. 224 с.
38. Психологія розвитку особистості у підлітковому та ранньому юнацькому віці: навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів / Н.О. Гончарова та ін. Полтава : Астроя, 2018. 342 с.
39. Розлуцька, Г. Вимушене переселення як чинник девіантної поведінки дітей і підлітків у полікультурному середовищі. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота»*, 2023. Вип. 1(52), С. 186–189.
40. Самойлов А. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи : дис. ... канд. / Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Вінниця, 2017.
41. Самсін І. Л., Гачак-Величко Л. А. Основні чинники формування девіантної поведінки неповнолітніх. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2021. Вип. 28. С. 43-47.
42. Сігал Н. С. Соціально-психологічні чинники девіантної поведінки дівчат, які виховуються в різних соціальних умовах. *Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний та юридичний аспекти*, Харків, Україна, 10 квіт. 2015. Харківський національний університет внутрішніх справ, 2015. С. 92–95.
43. Теорія та практика профілактичної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки: український і міжнародний досвід : монографія / О. Янкович, О. та ін. Тернопіль : Осадца Ю.В., 2018. 300 с.
44. Токарева Н.М. Основи вікової психології : навчально-методичний посібник. Кривий Ріг, 2013. 283 с.
45. У 2025 році в Україні затримали понад 60 підлітків, що вчиняли диверсії. *Гвара Медіа*. URL: <https://surl.li/veujns> (дата звернення: 02.03.2026).
46. Ушакова І.М. Вікова психологія : курс лекцій. Х. : НУЦЗУ, 2016. 123 с.

47. Філоненко Л. Особливості поведінки та мотивації підлітків із схильністю до девіантної поведінки. *Девіантна поведінка: історія, теорія, практика* : матеріали конференції. Київ, 2021. С. 83-89.
48. Харагірло В.Є. Психолого-педагогічні аспекти корекційної роботи з підлітками девіантної поведінки: Навчально-методичний посібник. Вид. 2, доповнене. Біла Церква : БІНПО, 2020. 188 с.
49. Христюк О. Л. Психологія девіантної поведінки : навч.-метод. посіб. Львів : ЛьвДУВС, 2014. 192 с.
50. Чала Ю.М., Шахрайчук А.М. Психодіагностика: навчальний посібник Харків : НТУ «ХП», 2018. 246 с.
51. Шалімова Л. В. Профілактика девіантної поведінки особистості підлітків засобами соціально-психологічного тренінгу. *Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний та юридичний аспекти*, Харків, Україна, 10 квіт. 2015. Харківський національний університет внутрішніх справ, 2015. С. 154–157.
52. Шахов В., Шахов В., Ковзун Д. Дослідження соціально-психологічних передумов виникнення девіантної поведінки в осіб підліткового віку. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: педагогіка і психологія*. 2025. № 81. С. 86–91.
53. Ювенальні прокурори впродовж вересня провели майже 3,5 тис. профілактичних заходів для запобігання суїцидальної поведінки дітей і підлітків. *Офіс Генерального прокурора*. URL: <https://surl.li/dlmlhi> (дата звернення: 02.03.2026).
54. Bronisław Urban. *Zachowania dewiacyjne młodzieży*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego. Kraków, 2000, S. 562-565.
55. Floridi, M., Uvelli, A., Tonini, B., Ghinassi, S., Casale, S., Prati, G., Gualtieri, G., Masti, A., & Ferretti, F. (2025). *Deviant behavior in young people after COVID-19: The role of sensation seeking and empathy in determining deviant behavior*. COVID, 5(10), Article 173. <https://doi.org/10.3390/covid5100173>
56. Mirzagayeva, R. M. DIGITAL AGE AND DEVIANT BEHAVIOR OF ADOLESCENTS. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*, (4), 2024. 334-337

57. Rafał Kubicki. Hierarchia wartości a zachowania dewiacyjne młodzieży. *Studia z teorii wychowania*. Tom XI. NR 4(33), 2020. S. 251-264.
58. Wang, Y., Xu, J., Feng, M., Zhai, Z., & Zou, N. (2026). *The impact of parent-child interaction and adolescent deviant behavior: The sequential mediation of depression and deviant peer affiliation*. *Frontiers in Psychology*, 16, 1713762. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2025.1713762>
59. Wang, J., Liu, R. D., & Lin, J. (2025). *The effect of parental psychological flexibility on children's behavioral problems: A moderated mediation model*. *Child and Adolescent Psychiatry and Mental Health*, 19, 8. <https://doi.org/10.1186/s13034-025-00863-y>
60. Zhang, C., Luo, Y., & Zhang, R. (2025). *Parenting behaviors and deviant peer affiliation among Chinese adolescents: The mediating role of psychological reactance and the moderating role of gender*. *BMC Psychology*, 13, 379. <https://doi.org/10.1186/s40359-025-02703-2>

ДОДАТКИ

Додаток А

Карта спостережень Д. Стотта

Інструкція: відмітьте цифру, що позначає одиницю поведінки, якщо така поведінка притаманна, типова, на вашу думку, для даного здобувача освіти.

I. НН – недовіра новим людям, речам, ситуаціям. Це призводить до того, що будь-який успіх вартує підлітку великих зусиль. Від 1 до 11 балів – менш явні симптоми; від 12 до 17 балів – симптоми очевидного порушення.

1. Розмовляє з викладачем тільки тоді, коли знаходиться з ним сам на сам.
2. Плаче, коли йому роблять зауваження.
3. Коли попросять, охоче допомагає, але самостійно не пропонує свою допомогу.
4. Підліток «підлеглий» (погоджується на другорядні ролі, наприклад, під час гри бігає за м'ячем, в той час, коли інші спокійно на це дивляться).
5. Надто тривожний, щоб бути неслухняним.
6. Обманює зі страху.
7. Любить, якщо до нього проявляють симпатію, але не просить про це.
8. Ніколи не приносить учителю квітів або інших подарунків, хоча його товариші це роблять.

9. Ніколи не приносить і не показує учителю знайдених ним речей або яких-небудь зроблених ним моделей, хоча його товариші часто це роблять.

10. Має тільки одного хорошого приятеля і, як правило, ігнорує інших дівчаток і хлопчиків.

11. Вітається з учителем тільки тоді, коли той зверне на нього увагу. Хоча бути поміченим.

12. Не підходить до вчителя з особистої ініціативи.

13. Надто сором'язливий, щоб просити щось /наприклад, допомоги/.

14. Легко стає нервовим, плаче, червоніє, якщо йому задають питання.

15. Легко /відсторонюється/ відмежовується від активної участі у грі.

16. Розмовляє невиразно, бурмоче, особливо тоді, коли з ним вітаються.

II. Д – депресія. В більш легкій формі /симптоми 1-6/ час від часу спостерігаються перепади активності, зміна настрою. Наявність симптомів 7-8 свідчать про схильність до роздратування і фізіологічного виснаження. Симптоми 9-20 відображають більш гострі форми депресії. Пунктам синдрому Д зазвичай супроводжуються відбитими синдромами ВВ і ТД /див. IV і V/, особливо в крайніх формах депресії. Мабуть вони дійсно репрезентують елементи депресивного виснаження.

1. Під час відповіді на уроці інколи старанний, інколи нічим не турбується.

2. В залежності від самопочуття, або просить допомогу при виконанні шкільних завдань, або ні.

3. Веде себе дуже по-різному. Старанність в навчанні змінюється майже щоденно.

4. У грі інколи активний, інколи апатичний.

5. У вільний час інколи проявляє, повну відсутність інтересу до будь-чого.

6. Виконуючи фізичну роботу, інколи дуже старанний, інколи – ні.

7. Нетерплячий, втрачає інтерес до роботи по мірі її виконання.

8. Сердитий, «впадає у сказ».

9. Може працювати на самоті, але швидко втомлюється.

10. На ручну роботу не стає фізичних сил.

11. В'ялий, безініціативний /у класі/.

12. Апатичний, пасивний, неухажливий.

13. Рухи сповільнені.

14. Надто апатичний, щоб будь-що засмучуватися /і, отже, ні до кого не звертається за допомогою/.

15. Часто спостерігаються раптові і різні спади енергії.

16. Погляд «тупий», байдужий.

17. Завжди лінивий і апатичний у грі.

18. Часто мріє наяву.

19. Говорить невиразно, бурмоче.

20. Викликає жалість /пригнічений, нещасний/, рідко сміється.

III. У – уникання контактів з людьми. Відчуження. Захисна установка по відношенню до будь-яких контактів з людьми, неприйняття проявів до нього почуття любові.

1. Абсолютно ніколи ні з ким не вітається.
2. Не реагує на привітання.
3. Не проявляє дружелюбності і доброзичливості до людей.
4. Уникає розмов «зачинений в собі».
5. Мріє і займається чимось іншим замість шкільних занять «живе в іншому світі».
6. Зовсім не проявляє інтересу до ручної роботи.
7. Не цікавиться колективними іграми.
8. Уникає інших людей.
9. Тримається далеко від дорослих, навіть тоді, коли ким-небудь ображений або в чомусь підозрюється.
10. Зовні ізольований від інших людей /дітей/ – до нього не можливо «достукатись».
11. Справляє таке враження, ніби зовсім не помічає інших людей.
12. У розмові неспокійний, відходить від теми розмови.
13. Веде себе подібно «настороженій тварині».

IV. ТВ – тривожність по відношенню до дорослих. Неспокій і невпевненість в тому, чи цікавляться ним дорослі, чи люблять його. Симптоми 1-6 – дитина намагається впевнитись, чи «приймають» або чи люблять його дорослі. Симптоми 7-10 – звертає на себе увагу і перебільшено добивається любові від дорослого. Симптоми 11-16 – проявляє сильний неспокій від того, чи «приймають його дорослі»

1. Дуже охоче виконує свої обов'язки.
2. Проявляє надмірне бажання вітатися з учителем.
3. Надмірно говіркий, балакучий /цим докучає/.
4. Дуже охоче приносить квіти та інші подарунки учителю.
5. Дуже часто приносить і показує вчителю знайдені ним предмети, малюнки, моделі інше.
6. Надто дружелюбний по відношенню до вчителя.
7. Занадто багато розказує вчителю про свої заняття у сім'ї.
8. «Підлизується», намагається сподобатись учителю.
9. Завжди знаходить привід зайняти учителя своєю особою.
10. Постійно потребує допомоги і контролю з боку вчителя.
11. Добивається симпатії вчителя. Підходить до нього з різноманітними дрібними справами і скаргами на товаришів.
12. Намагається «монополізувати» вчителя /займати його виключно своєю особою/.
13. Розповідає фантастичні вигадані історії.
14. Намагається зацікавити дорослих своєю особою, але не додає з свого боку ніякої старанності в цьому напрямку.
15. Надмірно стурбований тим, щоб зацікавити собою дорослих і придбати їхню симпатію.
16. Повністю «відчужується», якщо його зусилля марні.

V. ВД – ворожість у відносинах з дорослими. Симптоми 1-4 дитина проявляє різні форми неприйняття дорослих, які можуть бути початком ворожості або депресії. Симптоми 5-9 – відноситься до дорослих або вороже, або намагається добитися від них хорошого відношення. Симптоми 10-17 – відкрита ворожість, яка проявляється в асоціальній поведінці. Симптоми 18-24 – повна, некерована, звичайна ворожість.

1. Часта зміна настрою,
2. Зовсім нетерплячий, окрім тих випадків, коли знаходиться в хорошому настрої.
3. Проявляє завзятість і наполегливість до ручної праці.
4. Часто буває в поганому настрої.
5. При відповідному настрої пропонує свою допомогу.
6. Коли про щось просить вчителя, то буває інколи дуже сердечним, інколи – байдужим.
7. Інколи прагне, а інколи уникає привітань з учителем.
8. У відповідь на привітання може проявляти злість або підозрюваність.
9. Інколи дружелюбний, інколи в поганому настрої.
10. Дуже мінливий у поведінці, інколи здається, що він навмисно погано виконує роботу.
11. Псує громадську і особисту власність /вдома, на вулицях, в саду, громадському транспорті/.
12. Брутальна: мова, розповіді, вірші, малюнки.
13. Неприємний, особливо коли захищається від пред'явлених йому звинувачень.
14. «Бурмоче під ніс», якщо чимось незадоволений.
15. Негативно відноситься до зауважень.
16. Інколи обманує без якого-небудь приводу і легко.
17. Раз або двічі був помічений у крадіжках грошей, солодоців, цінних речей.
18. Завжди на щось претендує і вважає, що несправедливо наказаний.

19. «Дикий» погляд. Дивиться «з-під лоба».
20. Дуже неслухняний, але дотримується дисципліни.
21. Агресивний /кричить, погрожує, застосовує силу/.

VI. ТД – тривога по відношенню до дітей. Тривога дитини по те, чи приймають його інші діти. Часом вона приймає форму відкритої ворожнечі. Всі симптоми однаково важливі.

1. «Грає героя», особливо тоді, коли йому роблять зауваження.
2. Не може не утриматись, щоб не «грати» перед оточуючими.
3. Схильний «прикидатись дурником».
4. Надто сміливий /ризикуює без потреби/.
5. Турбується про те, щоб завжди знаходитись в злагоді з більшістю. Нав'язується іншим, ним легко керувати.
6. Любить бути в центрі уваги.
7. Грається з дітьми старше себе.
8. Намагається зайняти відповідальний пост, але побоюється, що не справиться з ним.

VII. А – асоціальність. Невпевненість у схваленні дорослих, яка передається в різних формах негативізму. Симптоми 1-5 – відсутність бажання сподобатись дорослим. Байдужість і відсутність зацікавленості в хороших стосунках з ними. Симптоми 5-9 – у старших дітей можуть вказувати на певну ступінь незалежності. Симптоми 10-16 – відсутність моральної оцінки в дрібницях.

1. Не зацікавлений у навчанні.
2. Працює в школі тільки тоді, коли над ним «стоять» або коли його змушують працювати.
3. Працює поза школою тільки тоді, коли його контролюють або змушують працювати.
4. Не сором'язливий, але ніколи не попросить про допомогу.
5. Несором'язливий, але проявляє байдужість при відповідях на запитання вчителя.
6. Ніколи добровільно не береться ні за яку роботу.
7. Не зацікавлений у схваленні або несхваленні дорослих.

22. Найохочіше приятелює з «підозрілими» типами.
23. Часто краде гроші, солодощі, цінні речі.
24. Веде себе непристойно.

9. Хвалиться перед іншими дітьми.
10. Хвалько /корчить з себе блазня/.
11. Шумно веде себе, коли у класі немає вчителя.
12. Одягається зухвало /штани, зачіска – хлопчики; перебільшування в одязі, косметика – дівчатка/.
13. З пристрасстю псує громадську власність.
14. Погані вчинки в групі однолітків.
15. Наслідуює хуліганські прояви інших.
16. Вважає, що дорослі не мають на це права.

8. Зводить до мінімуму контакти з учителем, але нормально спілкується з іншими людьми.
9. Уникає вчителя, але розмовляє з іншими дорослими.
10. Списує домашні завдання.
11. Бере чужі книжки без дозволу.
12. Егоїстичний, любить інтриги, псує іншим дітям ігри.
13. В іграх з іншими дітьми проявляє хитрощі і не порядність.
14. «Нечесний гравець» /грає тільки для особистої вигоди/.
15. Не може дивитись прямо у вічі іншому.
16. Потайливий і недовірливий.

VIII. ВД – ворожість до дітей (від ревносного суперництва до відкритої ворожості).

1. Заважає іншим дітям у іграх, підсміюється над ними, любить їх лякати.
2. Часом дуже недоброзичливий у відносинах з тими дітьми, які не відносяться до тісного кола його спілкування.
3. Докучає іншим дітям, чіпляється до них.
4. Свариться, ображає інших дітей.
5. Намагається своїми зауваженнями створити певні труднощі.
6. Ховає або ламає предмети, речі, що належать іншим дітям.
7. Знаходиться здебільшого у поганих стосунках з іншими дітьми.
8. Чіпляється до слабших дітей.
9. Інші діти його не люблять або навіть не терплять.
10. Б'ється невідповідним способом /кусається, дряпається/

IX. Н – невгамовність. Невгамовність, нетерплячість, неспроможність до роботи, яка потребує посидючості, концентрації уваги й роздуму. Схильність до короткочасних й легких зусиль. Уникнення довгострокових зусиль.

1. Дуже неохайний.
2. Відказується від контакту з іншими дітьми таким чином, який дуже неприємний для них.
3. Легко примирюється з невдачами у ручній роботі.
4. У грі абсолютно не володіє собою.
5. Непунктуальний, нестаранний. Часто забуває або губить олівці, книжки, інші предмети.
6. Безвідповідальний у ручній праці.
7. Нестаранний у шкільних заняттях.
8. Надто неспокійний, щоб працювати наодинці.
9. У класі не може бути уважним або довго на чомусь зосереджуватись.
10. Не знає, що з собою робити. Ні на чому не може зупинитись на відносно довгий час.
11. Надто неспокійний, щоб запам'ятати зауваження вчителя.

X. ЕН – емоційна напруга. Симптоми 1-5 – свідчать про емоційну незрілість, про серйозні страхи. 8-10 – про прогули і непунктуальність.

1. Грає з іграшками надто дитячими для його віку.
2. Любить гратися, але швидко втрачає інтерес до них.
3. Надто незрілий, щоб прислухатись і слідувати вказівкам.
4. Грає виключно з більш молодшими дітьми.
5. Надто інфантильний у мові.
6. Надто неспокійний, щоб щось вирішити.
7. Інші діти чіпляються до нього /він являє собою «козла відпущення»/.
8. Його часто підозрюють у тому, що він прогулює уроки, хоча в дійсності він хотів це зробити один або два рази.
9. Часто спізнюється.
10. Іде з деяких уроків.
11. Необов'язковий, неорганізований, незібраний, невідповідальний.
12. Веде себе у групі /класі/ як сторонній, пригноблений.

XI. НС – невротичні симптоми. Гострота їх може залежати від віку дитини; вони також можуть бути наслідками існуючого раніше порушення.

1. Заїкається, ніяковіє. «Важко витягнути з нього слово».
2. Говорить сумбурно.
3. Часто моргає.
4. Безцільно рухає руками. Різноманітні «тики».
5. Гризе нігті.
6. Ходить підстрибуючи.
7. Ссе палець /старше 10 років/.

XII. С – неблагополучні умови оточуючого середовища.

1. Часто відсутній у школі.
2. Не буває у школі по декілька днів.
3. Батьки свідомо обманюють, виправдовуючи відсутність дитини у школі.
4. Змушений залишатись вдома, щоб допомагати батькам.
5. Неохайний, брудний.
6. Виглядає так, ніби дуже погано харчується.
7. Менш гарний ніж інші діти.

XIII. СР – сексуальний розвиток.

1. Дуже ранній розвиток, чутливий до протилежної статі.
2. Затримки статевого розвитку.
3. Прояви збочених схильностей.

XIV. РВ – розумова відсталість.

1. Сильно відстає в навчанні.
2. «Нерозумний» для свого віку.
3. Зовсім не вмів читати.
4. Великі недоліки в знаннях елементарної математики.
5. Зовсім не розуміє математики.
6. Інші діти відносяться до нього як до дитини, яка має вади розумового розвитку.
7. Просто кажучи «дурник».

XV. ХО – хвороби і органічні порушення.

1. Неправильне дихання.
2. Часті застуди.
3. Часті кровотечі з носу.
4. Дихає через рот.

								P	1	2	3	4	5	6	7
								B							
X	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	1	1	1	1	
											1	2	3	4	
								Φ	1	2	4	5	3		

Додаток Б

Опитувальник «Діагностика стану агресії» Баса-Дарки

Інструкція. Уважно прочитайте кожний вислів. Якщо вислів підходить саме до Вас – поставте поруч з ним знак «+», якщо не підходить – поставте знак «-».

Питання	Відповідь
1. Часом я не здатен перебороти бажання заподіяти іншим шкоду.	
2. Іноді пліткую про людей, яких не люблю.	
3. Я легко дратуюсь, але швидко заспокоююсь.	
4. Якщо мене ласкаво не попросять, я не виконаю прохання.	
5. Я не завжди отримую те, що мені призначено.	
6. Я знаю, що люди говорять про мене за мою спиною.	
7. Якщо я не схвалюю поведінку друзів, я даю їм це відчути.	
8. Коли мені доводилося обдурювати кого-небудь, я відчував нестерпні докори сумління.	
9. Мені здається, що я не здатен вдарити людину.	
10. Я ніколи не дратуюся настільки, щоби розкидатися речами.	
11. Я завжди поблажливий до чужих недоліків.	
12. Якщо мені не подобається встановлене правило, у мене виникає бажання порушити його.	
13. Інші вміють майже завжди користуватися сприятливими обставинами.	
14. Я тримаюся насторожі з людьми, які ставляться до мене дещо ліпше, ніж я очікував.	
15. Я часто не погоджуюся з людьми.	
16. Іноді мене обтяжують думки, яких я соромлюсь.	
17. Якщо хтось першим ударить мене, я не відповім йому.	
18. Коли я дратуюся, грюкаю дверима.	
19. Я куди дратівливіший, ніж здається оточуючим.	
20. Якщо хтось вдає із себе начальника, я завжди роблю йому наперекір.	
21. Мене трохи засмучує моя доля.	
22. Я гадаю, що багато людей мене не люблять.	
23. Я не зможу втриматися від суперечки, якщо люди не згодні зі мною.	
24. Люди, які ухиляються від роботи, мусять почувати провину.	
25. Той, хто ображає мене і мою сім'ю, напрошується на бійку.	
26. Я не здатний на брутальні жарти.	
27. Розлютовуюся, коли з мене насміхаються.	
28. Коли люди вдають із себе начальників, я роблю все, щоби вони не зазнавалися.	
29. Майже кожен тиждень я бачу когось, хто мені не до вподоби.	
30. Доволі багато людей заздять мені.	
31. Я вимагаю, щоби люди поважали мене.	
32. Мене пригнічує те, що я мало допомагаю своїм батькам.	
33. Люди, які постійно знущаються з нас, варті того, щоби їх поставили на місце.	
34. Я ніколи не буваю похмури від злості.	
35. Якщо до мене ставляться гірше, ніж я на те заслуговую, я не засмучуюсь.	
36. Якщо хтось дратує мене, я не звертаю уваги.	
37. Хоч я ніколи не показую цього, але мене іноді «гризе» заздрість.	
38. Іноді мені здається, що з мене насміхаються.	
39. Навіть, якщо я гніваюся, то не вдаюся до лайки.	
40. Мені хочеться, щоби мої гріхи пробачили.	
41. Я рідко даю здачі, навіть якщо хтось і вдарить мене.	
42. Коли виходить не по-моєму, я іноді ображаюсь.	
43. Іноді люди дратують мене однією своєю присутністю.	
44. Немає людей, яких би я по-справжньому ненавидів.	
45. Мій принцип: «Ніколи не довіряти чужакам».	
46. Якщо хтось дратує мене, я готовий висловити все, що про нього думаю.	
47. Я роблю багато такого, про що потім шкодую.	
48. Якщо я роздратуюсь, я можу вдарити когось.	
49. Із дитинства я ніколи не виявляв спалахів гніву.	
50. Часто відчуваю себе, мов дїжка з порохом, що осьось вибухне.	
51. Якби всі знали, що я відчуваю, мене б вважали людиною, з якою непросто ладнати.	

52. Я завжди розмірковую про те, які причини змушують людей робити приємне мені.	
53. Коли на мене кричать, відповідаю тим самим.	
54. Невдачі засмучують мене.	
55. Я відчуваю страх не рідше й не частіше за інших.	
56. Я можу пригадати випадки, коли я був настільки злий, що хапав першу ліпшу річ.	
57. Іноді я відчуваю, що готовий першим кинутись у бійку.	
58. Іноді я відчуваю, що життя поводить мене зі мною несправедливо.	
59. Раніше я думав, що більшість людей говорить правду, але зараз я не вірю в це.	
60. Я лаюся тільки через злість.	
61. Коли я роблю щось неправильно, то відчуваю докори сумління.	
62. Якщо для захисту своїх прав мені слід використати фізичну силу, я вдаюся до неї.	
63. Іноді я виражаю свій гнів тим, що грюкаю кулаком по столу.	
64. Я буваю грубий із людьми, які мені не подобаються.	
65. У мене немає ворогів, що хотіли б мені нашкодити.	
66. Я не вмію поставити людину на місце, навіть якщо вона на це заслуговує.	
67. Я часто думаю, що жив неправильно.	
68. Я знаю людей, які здатні довести мене до бійки.	
69. Я не засмучуюсь через дрібниці.	
70. Мені рідко спадає на думку, що люди намагаються розлютити чи скривдити мене.	
71. Я часто тільки вдаюся до погроз, а не збираюся їх реалізувати.	
72. Останнім часом я став занудою.	
73. Під час суперечки я часто підвищую голос.	
74. Здебільшого я намагаюся приховувати своє негативне ставлення до людей.	
75. Я краще поступлюсь своїми принципами, ніж сперечатимусь.	

Ключ до опитувальника

Фізична агресія: «Так»: 1, 25, 33, 48, 55, 62, 68. «Ні»: 9, 17, 41.

Непряма агресія: «Так»: 2, 18, 34, 42, 56, 63. «Ні»: 10, 26, 49.

Роздратування: «Так»: 3, 19, 27, 43, 50, 57, 64, 72. «Ні»: 11, 35, 69.

Негативізм: «Так»: 4, 12, 20, 23. «Ні»: 36.

Образа: «Так»: 5, 13, 21, 29, 37, 51, 58. «Ні»: 44.

Підозрілість: «Так»: 6, 14, 22, 30, 38, 45, 52, 59. «Ні»: 65, 70.

Вербальна агресія: «Так»: 7, 15, 23, 31, 46, 53, 60, 71, 73.

«Ні»: 39, 66, 74, 75.

Почуття провини.: «Так»: 8, 16, 24, 32, 40, 47, 54, 61, 67.

Індекс ворожості: сума балів за шкалами «образа» і «підозрілість».

Індекс агресивності: сума балів за шкалами «фізична агресія», «роздратування» і «вербальна агресія».

Методика вимірювання рівня тривожності Дж. Тейлора

Інструкція. Перед Вами є твердження Якщо Ви вважаєте, що це твердження повністю відноситься до Вас, то біля відповідного вислову поставте знак «+», якщо Ви не погоджуєтесь, то поставте знак «-» якщо ж вагаєтесь, то поставте знак питання «?».

1. Переважно я спокійний і рідко втрачаю витримку.
2. Мої нерви розладнані не більше, ніж в інших людей.
3. У мене рідко бувають закрепи.
4. Мене рідко турбують головні болі.
5. Я не часто втомлююся.
6. Я майже завжди відчуваюся цілком щасливим.
7. Я впевнений у собі.
8. Практично я ніколи не червонію.
9. Порівняно з моїми друзями я вважаю себе цілком сміливою людиною.
10. Я червонію не частіше, ніж інші.
11. Мене рідко турбують посилене серцебиття і задишка.
12. Звичайно мої руки і ноги досить теплі.
13. Я сором'язливий не більше, ніж інші.
14. Мені не вистачає впевненості в собі.
15. Інколи мені здається, що я ні до чого не здатний.
16. У мене бувають періоди такого неспокою, що я не можу всидіти на місці.
17. Мій шлунок мене дуже турбує.
18. У мене не вистачає сил, щоб витримати всі труднощі в майбутньому.
19. Я хотів би бути таким же щасливим, як інші.
20. Мені інколи здається, що переді мною нагромаджено величезні труднощі.
21. Мені часто сняться сни жахів.
22. Я помічаю, що мої руки починають тремтіти, коли я намагаюсь що-небудь зробити.
23. У мене дуже неспокійний сон із частими пробудженнями.
24. Мене дуже хвилюють можливі невдачі.
25. Мені доводилося відчувати страх у тих випадках, коли я точно знав, що мені нічого не загрожує.
26. Мені складно зосередитися на роботі або під час виконання певного завдання.
27. Я працюю з великим напруженням.
28. Я легко розгублююся, бентежусь.
29. Майже постійно я відчуваю тривогу через щось або через когось.
30. Я схильний сприймати все серйозно.
31. Я часто плачу, у мене «очі на мокрому місці».
32. Мене часто мучать приступи нудоти та блювання.
33. Раз на місяць у мене бувають розлади шлунку (або частіше).
34. Я часто боюся, що ось-ось почервонію.
35. Мені дуже складно на чомусь зосередитися.
36. Моє матеріальне становище мене дуже хвилює.
37. Часто я думаю про те, про що мені не хотілось би говорити ні з ким.
38. У мене бували періоди, коли хвилювання та неспокій позбавляли мене сну.
39. Інколи, коли я збентежений, у мене з'являється сильна пітливість і це мене дуже непокоїть.
40. Навіть у холодні дні я сильно пітнію.
41. Часом я такий збуджений, що мені складно заснути.
42. Я людина, яка легко збуджується.
43. Часом я відчуваю себе цілковито непотрібним.
44. Інколи мені здається, що моя нервова система розхитана та я ось-ось втрачу витримку.
45. Часто ловлю себе на думці, що мене щось тривожить.
46. Я значно вразливіший від інших людей.
47. Мене постійно мучить відчуття голоду.
48. Інколи я засмучуюсь через дрібниці.
49. Життя для мене пов'язане завжди з незвичним напруженням.
50. Чекання завжди дратує мене.

Аналіз результатів дослідження:

Опрацювання: за збігання з «ключем» нараховується один бал, за «не знаю» нараховується пів балу.

«Ключ»: з 1 до 13 відповідь «ні», решта – «так».

Від 0 до 6 – низька тривожність.

Від 7 до 20 – середня тривожність.

Більше двадцяти – висока тривожність.

Тест «Схильність до залежної поведінки» В. Д. Менделевича

Інструкція. Досліджуваний підліток має, користуючись шкалою, вказати якою мірою він згодний або не згодний з кожним із тверджень, проставляючи «Х» у відповідному місці. Дозволяється надавати тільки одну відповідь на кожне висловлювання: 1 – абсолютно не згодний (зовсім не так); 2 – швидше не згодний (швидше не так); 3 – ні те ні інше (і так, і не так); 4 – швидше згодний (швидше так); 5 – повністю згодний (саме так).

№	Твердження	1	2	3	4	5
1	Я схильний розчаровуватися в людях					
2	Вірити в прикмети нерозумно					
3	Часто буває, що я ображаюся на батьків або друзів					
4	Нерідко я спізнаюся на навчання (роботу) або на зустріч через непередбачені випадковостей в дорозі					
5	Навколишні часто дивують мене своєю поведінкою					
6	Мої батьки часто намагаються звертатися зі мною як з маленькою дитиною					
7	Я люблю планувати свій час до дрібниць і з точністю до хвилин					
8	Мені здається, що я відчуваю, що відбувається навколо більш гостро, ніж інші					
9	Батьки самі винні в тому, що їхні діти починають вживати наркотики («колотися»)					
10	Для мене не існує абсолютних авторитетів					
11	У дитинстві був період, коли я пристрасно любив що-небудь підраховувати (кількість вікон, ступенів, номери машин)					
12	Якби батьки або інші дорослі більше б говорили з дітьми про шкоду наркотиків, то мало хто ставав би наркоманом					
13	Мені легше перенести скандал, ніж одноманітну розмірене життя					
14	Я вірю в порчу та вроки					
15	Перш, ніж що-небудь зробити, я намагаюся передбачити всі небезпеки, які можуть підстерігати мене					
16	Якщо я чимось захоплено зайнятий, то часто навіть не помічаю, що відбувається навколо					
17	Я живу і роблю відповідно до приказки: «сподівайся на краще, але готуйся до гіршого»					
18	Мене нелегко переконати в чому б то не було					
19	Мене нерідко обманювали (обманюють)					
20	Невідомість для мене дуже болюча і тяжка					
21	Мене дратує, коли на вулиці, в магазині або в транспорті на мене пильно дивляться					
22	Життя малоцікава, коли в ній немає небезпек					
23	Я не поважаю тих, хто відривається від колективу					
24	Деякі люди одним дотиком можуть зцілити хвору людину					
25	Життя має бути радісною, інакше нема чого жити					
26	Я добре орієнтуюся в часі і, не дивлячись на годинник, можу точно сказати «який зараз година»					
27	Якщо я хочу що-небудь зробити, але оточуючі вважають, що цього робити не варто, то я готовий відмовитися від своїх намірів					
28	У дитинстві я часто відмовлявся залишатися один					
29	Мені нерідко буває нудно, коли нічим зайнятися					
30	У житті треба спробувати все					
31	Я легко можу заснути в будь-який зручний час (і вночі, і вдень)					
32	Після того, як я піду в ліс за грибами, у мене довго перед очима можуть зберігатися спогади про грибах					
33	Я люблю помріяти про те, на що я витрачу можливий майбутній виграш у лотереї, як поступлю з обіцяним подарунком					
34	Часто думаю: «Добре б стати дитиною»					
35	Мені часто важко знаходити правильні слова для моїх почуттів					
36	Для мене не складно дати знайомому грошей у борг на покупку спиртного					
37	Я схильний жити, намагаючись не обтяжувати себе роздумами про те, що може статися зі мною в майбутньому					

38	Я люблю, коли мені ворожать на картах або по руці					
39	Мені добре вдається копіювати міміку і жести інших людей					
40	Коли мене будять вночі або рано вранці, то я довго не можу зрозуміти, що відбувається навколо					
41	Музику я люблю гучну, а не тиху					
42	У мене бувають почуття, яким я не можу дати цілком точне визначення					
43	Людина повинна намагатися розуміти свої сни, керуватися ними в житті і витягати з них застереження					
44	Мене важко застати зненацька					
45	Всі відомі мені «чудеса» пояснюються дуже просто – обман і фокуси					
46	Мене вважають наївною людиною, оскільки мені часто трапляється потрапляти в халепу					
47	Наркотики бувають «легкими», і вони не викликають наркоманії					
48	Я іноді відчував, що хтось за допомогою гіпнозу змушував мене вчиняти будь-які вчинки					
49	Мої знайомі вважають мене романтиком					
50	Я вірю в дива					
51	Навіть психічно здорова людина іноді не може відповідати за свої вчинки					
52	Мене часто спантеличує поведінку і вчинки людей, яких я давно знаю					
53	Нікому не можна довіряти – це правильна позиція					
54	Найщасливіший час життя – це молодість					
55	У дитинстві я боявся, що мама може кинути мене, піти з дому і не повернутися					
56	Я схильний краще пам'ятати реально відбулися зі мною неприємні події, ніж власні прогнози з приводу можливості їх появи					
57	Я люблю радитися з друзями (або дорослими) як вчинити в складній ситуації					
58	Я б погодився пожити нехай мало, але бурхливо					
59	Я б міг на спір ввести собі у вену наркотик (героїн)					
60	Часто мене не оцінювали по заслугах					
61	Я завжди точно можу сказати, скільки грошей я витратив і скільки у мене залишилося					
62	У дитинстві я довго не міг звикнути до дитячого садка (ясел) і не хотів туди через це ходити					
63	Своїм друзям або подругам я довіряю повністю і переконаний, що вони мене ніколи не обдурять і не зрадять					
64	Небезпека вживання наркотиків явно перебільшена					
65	У житті все-таки мало яскравих подій					
66	Я не люблю тривалі поїздки в поїзді або на автобусі					
67	Мене дратує брудне скло, тому що весь світ тоді здається брудним і сірим					
68	Коли мені нудно, я зазвичай лягаю поспати					
69	Часто батьки (або дорослі) дорікають мене в тому, що я слухаю надмірно гучну музику					
70	Дуже болісно чогось чекати					
71	Я міг би після деяких попередніх пояснень управляти маленьким (спортивним) літаком					
72	Я нерідко прокидаюся вранці за кілька секунд або хвилин до дзвінка будильника					
73	Якби сталася пожежа і мені треба було б з вікна п'ятого поверху стрибнути на тент, розгорнутий пожежниками, я б не замислюючись зробив це					
74	Мені шкода наївних людей					
75	Мене бентежить, коли люди довго і пильно дивляться мені в очі					
76	Ризикувати всім, наприклад, в казино, можуть лише сильні люди					
77	У тому, що підліток стає наркоманом, винні ті, хто продає наркотики					
78	Я люблю дуже швидко, а не повільну їзду					
79	Я довіряю прогнозам гороскопів і дотримуюся містяться в них рекомендацій					
80	Мене дуже цікавлять лотереї					
81	Прогнозувати майбутнє – марна справа, т. К. Багато від тебе не залежить					
82	Я здатний з легкістю описувати свої почуття					
83	У мене в житті бували випадки, коли я щось робив, а потім не пам'ятав, що саме					
84	Вважаю, що цікавість – не порок					
85	Буває, що мене лякають люди з гучним голосом					
86	У мене було (є) багато захоплень (інтересів, хобі)					

87	Коли я залишаюся вдома, то мені часто буває не по собі від самотності						
88	Я – не забобонний						
89	Мені говорили, що у мене не погані здібності імітувати голоси або поведки людей						
90	Є люди, яким я вірю беззастережно						
91	Трапляється, що під час розмови з заикаючимся я сам починаю говорити плутано і з запинки						
92	Найобтяжливіше в житті – це самотність						
93	Якщо я починаю грати в якусь гру, то мене нерідко нелегко відірвати від неї						
94	Буває, що я можу зробити на зло навіть те, що мені самому виявиться не вигідним						
95	Мене завжди притягувала і притягує таємничість, загадковість, містика						
96	Бувало, що я на вулиці погоджувався на гру з «наперсточниками»						
97	Я знаю багатьох хлопців, хто вживає або вживав наркотики						
98	Я, як правило, ставлю будильник так, щоб не тільки все встигнути зробити до відходу з будинку, але і мати кілька хвилин в запасі						
99	У своєму житті я часто стикаюся (стикався) з неймовірним збігом несприятливих обставин						
100	Я готовий повністю підкоритися і навіть довірити свою долю, але тільки тому, кого дійсно поважаю						
101	Я люблю ризикувати						
102	Серед моїх знайомих є люди, які володіють даром переконувати						
103	Мене часто неможливо відірвати від цікавої справи, ігри, заняття						
104	Я міг би стрибнути з парашутом						
105	Мені все одно, що про мене думають оточуючі						
106	Мене багато в житті дивує						
107	Я можу перечити кого завгодно						
108	Я увійшов би ви разом з приборкувачем в клітку з левами, якби він мені сказав, що це безпечно						
109	Якщо мене про щось просять, мені важко відмовити						
110	Мені легше придумати свої власні приклади, ніж вивчити напам'ять приклади з підручника						
111	Мені ніколи не буває нудно						
112	Часто я сам від себе не очікую якогось вчинку						
113	У дитинстві у мене якийсь час були тики або різноманітні рухи, що повторюються						
114	Я люблю помріяти						
115	Мене тягне все нове і незвичайне						
116	Зі мною нерідко відбуваються «нешасні випадки» і трапляються усілякі пригоди						

Додаток Д

Методика діагностики схильності до різних видів залежності за Г. Лозовою

Реєстраційний бланк

ПІБ. _____

Інструкція: Шановний респондент! Просимо уважно прочитати кожне твердження та позначити один варіант Вашої відповіді у відповідний комірець навпроти номеру твердження.

Твердження	Варіанти відповіді				
	Дуже рідко	Іноді	Часто	Дуже часто	Завжди
	1	2	3	4	5
1. Час від часу мені дуже хочеться випити, щоб розслабитися.					
2. У свій вільний час я найчастіше дивлюся телевізор.					
3. Я вважаю, що самотність – це найстрашніше у житті.					
4. Я – людина азартна і люблю азартні ігри.					
5. Міжстатеві відносини – це найбільше задоволення в житті.					
6. Я досить часто їм не від голоду, а для отримання задоволення.					
7. Я дотримуюся релігійних ритуалів.					
8. Я весь час думаю про роботу, про те, як зробити її краще.					
9. Я досить часто приймаю ліки.					
10. Я проводжу дуже багато часу за комп'ютером.					
11. Не уявляю своє життя без сигарет.					
12. Я активно цікавлюся проблемами здоров'я.					
13. Я пробував наркотичні речовини.					
14. Мені важко боротися зі своїми звичками.					
15. Іноді я не пам'ятаю, що сталося під час сп'яніння.					
16. Я можу довго клацати пультом у пошуках чогось цікавого по телевізору.					
17. Головне, щоб кохана людина завжди був поруч.					
18. Час від часу я відвідую ігрові автомати.					
19. Я не думаю про міжстатеві стосунки тільки тоді, коли я сплю.					
20. Я постійно думаю про їжу, уявляю собі різну смакоту.					
21. Я досить активний член релігійної громади.					
22. Я не вмію відпочивати, відчуваю себе погано під час вихідних.					
23. Ліки – найпростіший спосіб поліпшити самопочуття.					
24. Комп'ютер – це реальна можливість жити повним життям.					
25. Сигарети завжди зі мною.					
26. На підтримку здоров'я не шкодую ні сил, ні грошей, ні часу.					
27. Спробувати наркотик – це отримати цікавий життєвий урок.					

28. Я вважаю, що кожна людина від чогось залежить.					
29. Буває що я трішки «перебираю», коли випиваю.					
30. Телевізор увімкнено більшість часу мого перебування вдома.					
31. Коли я не разом з коханою людиною, я постійно думаю про неї.					
32. Гра дає найгостріші відчуття в житті.					
165					
33. Я готовий йти на "випадкові зв'язки", адже стриманість для мене вкрай важка.					
34. Якщо страва дуже смачна, то я не втримаюся від добавки.					
35. Вважаю що релігія – єдине, що може врятувати світ.					
36. Близькі часто скаржаться, що я постійно працюю.					
37. У моєму будинку багато медичних та подібних препаратів.					
38. Іноді, сидячи біля комп'ютера, я забуваю поїсти або про якісь справи.					
39. Сигарета – це найпростіший спосіб розслабитися.					
40. Я читаю медичні журнали і газети, дивлюся передачі про здоров'я.					
41. Наркотик дає найсильніші відчуття з усіх можливих.					
42. Звичка – друга натура, і позбутися від неї нерозумно.					
43. Алкоголь в нашому житті – основний засіб розслаблення і підвищення настрою.					
44. Якщо зламався телевізор, то я не буду знати, чим себе розважити ввечері.					
45. Бути покинутим коханою людиною – найбільше нещастя, яке може статися.					
46. Я розумію азартних гравців, які можуть в одну ніч виграти цілий статок, а в іншу програти два.					
47. Найстрашніше – це отримати фізичне каліцтво, яке унеможливить задоволення партнера в ліжку.					
48. При поході в магазин не можу втриматися, що б не купити що небудь смачненьке.					
49. Найголовніше в житті – жити повним релігійним життям.					
50. Міра цінності людини полягає в тому, на скільки вона віддає себе роботі.					
51. Я досить часто приймаю ліки.					
52. "Віртуальна реальність" більш цікава, ніж звичайне життя.					
53. Я щодня курю.					
54. Я намагаюся невідступно дотримуватися правил здорового способу життя.					
55. Іноді я живу засоби, що вважаються наркотичними.					
56. Людина – істота слабка, потрібно бути терпимим до її шкідливих звичок.					
57. Мені подобається випити і повеселитися у веселій компанії.					
58. У наш час майже все можна дізнатися з телевізора.					
59. Любити і бути коханим це головне в житті.					

60. Гра – це реальний шанс зірвати куш, виграти багато грошей.					
61. Міжстатеві відносини – це найкраще проведення часу.					
62. Я дуже люблю готувати і роблю це так часто, як можу.					
63. Я часто відвідную релігійні заклади.					
64. Я вважаю, що людина повинна працювати на совість, адже гроші це не головне					
65. Коли я нервую, я віддаю перевагу прийняттю заспокійливого.					
66. Якби я міг, то весь час займався б комп'ютером.					
67. Я – курець зі стажем.					
68. Я турбуюся за здоров'я близьких, намагаюся залучити їх до здорового способу життя.					
69. За інтенсивністю відчуттів наркотик не може зрівнятися ні з чим.					

Ключ до тесту. Підрахуйте бали за окремими видами схильностей до залежностей:

1. Алкогольна залежність: 1, 15, 29, 43, 57.
2. Телевізійна залежність: 2, 16, 30, 44, 58.
3. Любовна адикція: 3, 17, 31, 45, 59.
4. Ігрова залежність: 4, 18, 32, 46, 60.
5. Залежність від міжстатевих відносин: 5, 19, 33, 47, 61.
6. Харчові адикції: 6, 20, 34, 48, 62.
7. Релігійна залежність: 7, 21, 35, 49, 63.
8. Трудоголізм: 8, 22, 36, 50, 64.
9. Лікарська залежність: 9,23,37,51,65.
10. Залежність від комп'ютера та Інтернету (соціальних мереж): 10,24,38,52,66.
11. Залежність від паління: 11, 25, 39, 53, 67.
12. Залежність від здорового способу життя: 12, 26, 40, 54, 68.
13. Залежність від наркотичних речовин: 13, 27, 41, 55, 69.
14. Загальна схильність до залежностей: 14, 28, 42, 56, 70.

Інтерпретація (розшифровка-умовні норми):

- 5-11 балів – низька;
- 12-18 – середня;
- 19-25 – високий ступінь схильності до залежностей.

Процедура дослідження

Інструкція: «Нижче наводяться 33 незакінчених речення. Будь ласка, прочитайте кожне речення і закінчіть його. Не треба довго думати над кожною фразою, записуйте першу думку, що прийшла Вам в голову. Довжина і будова фрази не мають значення. Намагайтеся виконувати завдання швидко».

Опитувальник

1. Три слова, що означають для мене «Інтернет»: ...	20. Найбільшою помилкою, яку я здійснював в Інтернеті, було ...
2. Коли я перебуваю в Мережі, я ...	21. Коли я входжу в Мережу, мені здається, що ...
3. Більшість сайтів в Інтернеті ...	22. Іноді я відчуваю, що Інтернет ...
4. Мені здається, що час в Мережі	23. Найкраще, що я зробив, перебуваючи в Інтернеті ...
5. Інтернет допомагає мені ...	24. Входячи в Інтернет, люди зазвичай хочуть ...
6. Більшість людей в Інтернеті ...	25. Я сприймаю простір Мережі як ...
7. Після виходу з Мережі, я відчуваю ...	26. Я в Інтернеті і я в реальному житті ...
8. В Інтернеті мене приваблює, перш за все ...	27. Коли я заходжу в Інтернет, я відчуваю себе ...
9. Найбільше часу в мережі у Мене йде на ...	28. Я сприймаю своїх віртуальних співрозмовників як ...
10. Інші люди в Інтернеті здаються мені ...	29. Коли мені потрібно знайти інформацію з будь-якого питання, я ...
11. Коли я перебуваю в Мережі, мені буває складно ...	30. Перебування в Інтернеті для мене – це ...
12. Інформація в Інтернеті ...	31. Інтернет може бути не корисним або навіть шкідливим, якщо ...
13. В Інтернеті мене часто дратує ...	32. В Інтернеті я ...
14. Переходячи по посиланнях, я відчуваю ...	33. Моє життя без Інтернету стало б ...
15. Коли я перебуваю в Мережі, мій настрій ...	
16. Інтернет заважає мені ...	
17. Я відвідую сайти в Інтернеті, щоб ...	
18. Інтернет може приносити користь, якщо ...	
19. Я вважаю, що Інтернет потрібен для ...	

Обробка результатів

- Сприйняття Інтернету в цілому: No 1, 4 (шкала «сприйняття часу»), 7, 9, 11, 14, 15, 19, 21, 22, 25 (шкала «сприйняття простору»), 30, 33
- Позитивні властивості Інтернету: No 5, 8, 18, 23
- Негативні властивості Інтернету: No 13, 16, 20, 31
- Люди в Інтернеті: No 6, 10, 24, 28,
- Інформація в Інтернеті: No 3, 12, 17, 29
- Я в Інтернеті: No 2, 26, 27, 32

Опитувальник для дослідження підліткової депресивності
«Депрископ» (Neumans, адаптація А. І. Подольського, І. А. Ідобаєвої)

Підліткові необхідно відзначити:

- а) кількість днів з останніх 99, протягом яких він переживав даний симптом;
- б) актуальну наявність (сьогодні чи вчора) кожного симптому.

Інструкція

«Завжди хочеться почуватися щасливим, але не завжди вдається. Ми хотіли б знати, чи бувають у Вас неприємні почуття і думки, погане самопочуття. Візьмемо за одиницю виміру один день з останніх 99 днів. Якщо якийсь із перелічених почуттів виникало у Вас щодня, Ви поставите проти нього число 99, якщо жодного разу – число 0. Якщо ж це почуття то виникало, то зникало, оцініть його числом від до 99 і поставте його навпроти відповідного твердження. Важко вибрати число абсолютно точно, тому не замислюйтесь, відповідайте швидко. Якщо Ви переживали це почуття вчора або сьогодні, обведіть відповідний номер твердження.

Бланк відповідей

Твердження	Число днів
1. Я відчував страх	
2. Я був дратівливим	
3. Я не вірив у майбутнє	
4. Я відчував себе пригніченим	
5. Я хвилювався через дрібниці	
6. Я був розчарований життям	
7. Я відчував себе самотнім	
8. Я не міг заспокоїтися	
9. Мені було важко заснути	
10. Мені довелося приймати снодійне	
11. Прокинувшись, я відчував себе втомленим	
12. Зазвичай я відчуваю себе втомленим і вичавленим	
13. Я боявся йти в освітній заклад	
14. Я легко втомлювався	
15. Я втратив інтерес до того, що було для мене важливим	
16. У мене пропав апетит	
17. Я розчарувався в любові	
18. Я відчував себе нікчемним	

19. Я не міг пробачити собі своїх помилок	
20. Я намагався уникати спілкування з іншими людьми	
21. Мені не хотілося жити	
22. Мені було важко зосередитися на чомусь одному	
23. Я все робив повільніше, ніж зазвичай	
24. Я відчував занепад сил	
25. Я міг би спати день і ніч	
26. Я почувався винним	
27. Я був дуже нещасним	
28. Я зовсім собі не подобався	
29. Я був образливий	
30. Мені хотілося плакати	
31. Я почував себе нелюбимим	

Правила обробки:

Показники:

1. DNOW – відображає кількість пунктів (тобто симптомів), за за якими випробуваний мав переживання упродовж останніх 24 годин. Показник DNOW може теоретично варіювати від 0 до 31. DNOW є сумою дихотомічних (0/1) оброблених відповідей піддослідних, де «0» означає, що пункт не відзначений піддослідним як такий, що відповідає переживанням, що мали місце упродовж останніх 24 годин; «1» – пункт відзначений піддослідним як такий, що відповідає переживанням, що мали місце упродовж останніх 24 годин.

2. DINTRUS – відображає ступінь втручання депресивності в сферу переживань підлітка. Депресивне втручання є сумою показників, розрахованих для 31 індикатора по кожному піддослідному, де «1» по кожному пункту означає, що даний симптом зустрічався у даного піддослідного принаймні стільки ж (або більше) днів, ніж вказує критичне число з таблиці No 3. Відповідно «0» означає, що даний симптом зустрічався у цього піддослідного меншу кількість днів, ніж вказує відповідне число з таблиці.

№	Критичне число	№	Критичне число
1	5	17	1
2	11	18	1
3	1	19	3
4	4	20	1
5	6	21	1
6	1	22	6
7	2	23	4
8	2	24	4
9	3	25	3
10	1	26	5
11	4	27	2
12	3	28	2
13	1	29	6
14	4	30	3
15	1	31	2
16	1		

Опитувальник «Девіантна поведінка особистості»

ІНСТРУКЦІЯ:

Шановні учні! Запрошуємо вас до участі у проведенні опитування. Інструкція: Щоб відповісти на кожне запитання, оберіть варіант, який найповніше відображає ваш спосіб життя. Дякуємо за участь!

ПІБ	
Вік	
Клас/група	
Дата	
Запитання	Варіанти відповідей
Чим вам найбільше подобається займатися у вільний час? (Оберіть один варіант відповіді)	☐ читати книжки ☐ дивитися телевізор ☐ дивитися відео ☐ зустрічатися з друзями ☐ ходити в кіно ☐ ходити на вистави, в театр ☐ працювати на комп'ютері ☐ займатися спортом ☐ інше
Які фільми вам до вподоби? (Оберіть один варіант відповіді)	☐ бойовики ☐ трилери ☐ детективи ☐ комедії ☐ мелодрами ☐ класичні
Які телепередачі вас найбільше цікавлять? (Оберіть один варіант відповіді)	☐ політичні огляди ☐ спортивні програми ☐ музичні програми ☐ телесеріали ☐ покази мод ☐ еротичні шоу ☐ кінофільми ☐ телевізійні ігри

<p>Яка музика вам подобається найбільше? (Оберіть один варіант відповіді)</p>	<p>☐ класичний рок ☐ важкий рок ☐ поп-музика ☐ джаз ☐ рок ☐ вітчизняна естрада ☐ класична ☐ авторська пісня</p>
<p>Що зазвичай читаете у вільний час (крім творів зі шкільної програми)? (Оберіть один варіант відповіді)</p>	<p>☐ поезію ☐ науково-популярну літературу ☐ детективи ☐ фантастику ☐ романи ☐ пригодницьку літературу ☐ газети ☐ журнали ☐ читаю мало ☐ узагалі не читаю</p>
<p>Що таке, на ваш погляд, здоровий спосіб життя? (Можна обрати декілька варіантів відповіді)</p>	<p>☐ не вживати алкоголю ☐ не палити ☐ займатися спортом ☐ правильне харчування ☐ упорядковане статеве життя</p>
<p>Чи вважаєте ви за необхідне для себе дотримуватися принципів здорового способу життя? (Оберіть один варіант відповіді)</p>	<p>☐ так ☐ ні ☐ частково ☐ ця проблема поки що не актуальна для мене</p>
<p>Якби ви дізналися, що ваш товариш (подруга) вживає наркотики, ви б: (Оберіть один варіант відповіді)</p>	<p>☐ негайно припинили з ним стосунки ☐ продовжили дружити, не звертаючи уваги ☐ постаралися б допомогти йому позбутися цієї звички ☐ захотіли б теж спробувати наркотики ☐ інше</p>

<p>Як ви ставитеся до рекету? (Оберіть один варіант відповіді)</p>	<p>☐ вважаю його необхідним елементом ринкової економіки</p> <p>☐ вважаю це явище неминучим злом</p> <p>☐ вважаю, що це один із небагатьох способів отримати гроші</p> <p>☐ вважаю це явище ганебним</p> <p>☐ якби була можливість, я б і сам зайнявся рекетом</p> <p>☐ інше</p>
<p>Чи вважаєте ви проституцію прийнятним способом заробляти гроші? (Оберіть один варіант відповіді)</p>	<p>☐ вважаю, що ця робота не гірша за інші</p> <p>☐ ставлюся до цього з огидою</p> <p>☐ можу заявити про себе в цьому бізнесі</p> <p>☐ вважаю, що з цим потрібно боротися</p> <p>☐ інше</p>
<p>З якого віку, на вашу думку, можна розпочинати статеве життя? (Оберіть один варіант відповіді)</p>	<p>☐ з 11 років</p> <p>☐ з 12 років</p> <p>☐ з 13 років</p> <p>☐ з 14 років</p> <p>☐ з 15 років</p> <p>☐ з 16 років</p> <p>☐ з 17 років</p> <p>☐ після 18 років</p>
<p>Як ви ставитеся до проблеми ранньої вагітності? (Оберіть один варіант відповіді)</p>	<p>☐ засуджую</p> <p>☐ вважаю це особистою справою кожного</p> <p>☐ вважаю, що раніше, то краще</p> <p>☐ інше</p>
<p>Якби ви дізналися, що ваша подруга збирається зробити аборт, ви б: (Оберіть один варіант відповіді)</p>	<p>☐ засудили її</p> <p>☐ спробували відмовити</p> <p>☐ підтримали морально</p> <p>☐ вважали це особистою справою</p> <p>☐ вважали, що аборт - справжнє вбивство</p> <p>☐ інше</p>

Наскільки ви обізнані щодо засобів безпечного сексу? (Оберіть один варіант відповіді)	☐ моїх знань цілком достатньо ☐ знаю майже все ☐ знаю дуже мало, хотів би знати більше ☐ не знаю і не хочу знати ☐ інше
Чого ви боїтеся понад усе в житті? (Оберіть один варіант відповіді)	☐ стати жертвою катастрофи (авіа-, авто-, залізничної тощо) ☐ стати наркоманом ☐ захворіти на СНІД ☐ стати інвалідом, прикутим до ліжка ☐ стати жертвою вуличних безчинств ☐ втратити житло ☐ піддатися нападу злочинців ☐ збожеволіти ☐ інше
Наскільки ви безпечно почуваетесь? (Оберіть один варіант відповіді)	☐ нічого та нікого не боюся ☐ ніколи не стикався зі справжньою небезпекою ☐ небезпечні ситуації виникали, але я їх долав ☐ досить часто доводилося зустрічатися з небезпекою ☐ у вечірній час вважаю за краще сидіти вдома ☐ інше
Чи хочете ви, щоб у вас була зброя? (Оберіть один варіант відповіді)	☐ газовий балончик ☐ газовий револьвер ☐ револьвер ☐ холодна зброя (ніж, стилет тощо) ☐ інше
Як ви вважаєте, що утримує людей від порушення законів? (Оберіть один варіант відповіді)	☐ страх бути покараним ☐ осуд близьких ☐ осуд інших людей ☐ совість ☐ порушення закону шкодить іншим ☐ інше
Що, на вашу думку, треба зробити для запобігання злочинності? (Оберіть один варіант відповіді)	☐ увести суворіші покарання ☐ збільшити кількість правоохоронців ☐ інше
Чи достатньо суворі закони в нашій державі? (Оберіть один варіант відповіді)	☐ так ☐ ні

Чому, на вашу думку, учні скоюють правопорушення? (Оберіть один варіант відповіді)	☐ вони не знають законів ☐ їх змушує це робити життя ☐ до цього їх спонукають погані природні схильності ☐ під впливом інших
Якої ви думки про людей, які порушують закони? (Оберіть один варіант відповіді)	☐ вони - звичайні люди ☐ це погані люди ☐ більшість із них - звичайні люди ☐ більшість із них - погані люди
Чи справедливі, на вашу думку, закони в нашій державі? (Оберіть один варіант відповіді)	☐ справедливі ☐ несправедливі ☐ більшість справедливих ☐ більшість несправедливих ☐ інше
Чи викликають у вас довіру працівники правоохоронних органів? (Оберіть один варіант відповіді)	☐ більшість викликає ☐ більшість не викликає ☐ усі викликають ☐ усі не викликають
У нашій державі з'явилися заможні (багаті) люди. Як, на вашу думку, вони розбагатіли? (Оберіть один варіант відповіді)	☐ чесним шляхом ☐ нечесним шляхом ☐ більшість - чесним шляхом ☐ більшість - нечесним шляхом ☐ інше
Нашою країною керують чесні й достойні люди? (Оберіть один варіант відповіді)	☐ так ☐ ні ☐ більшість із них - чесні й достойні люди ☐ менше з них - чесні й достойні люди
Як ви вважаєте, вас чекає щасливе та радісне майбутнє? (Оберіть один варіант відповіді)	☐ так ☐ ні ☐ радше, так ☐ радше, ні
Із чим ви пов'яжете свій життєвий успіх? (Оберіть один варіант відповіді)	☐ із чесною працею ☐ з допомогою інших ☐ інше
Щоб досягти успіху в житті, потрібно: (Оберіть один варіант відповіді)	☐ щоб була освіта ☐ щоб були зв'язки та підтримка ☐ щасливий випадок ☐ бути висококваліфікованим фахівцем ☐ інше
Чи викликають у вас повагу представники старшого покоління? (Оберіть один варіант відповіді)	☐ вони прожили життя марно ☐ їхнє життя було нецікавим

	☐ я заздрю їм ☐ я співчуваю їм ☐ я поважаю їх ☐ я не поважаю їх ☐ інше
Як ви ставитеся до життя, що вирує навколо? (Оберіть один варіант відповіді)	☐ я задоволений ним ☐ я не задоволений ним ☐ воно здається мені добре організованим ☐ переважно воно не задовольняє мене
Ви почуваетесь: (Оберіть один варіант відповіді)	☐ людиною щасливою ☐ людиною нещасливою ☐ радше, щасливою ☐ радше, нещасливою
Якби була можливість вибору, в якому навчальному закладі ви хотіли б навчатися? (Оберіть один варіант відповіді)	☐ там, де навчаюся сьогодні ☐ у звичайній середній школі, але не в тій, де тепер ☐ у гімназії ☐ у ліцеї ☐ хотів би навчатися індивідуально, на курсах для опанування лише однією професією ☐ не навчався б узагалі
Як ви вважаєте, чи достатньо добре готує вас школа до майбутнього життя? (Оберіть один варіант відповіді)	☐ так, достатньо ☐ недостатньо ☐ вважаю, що наша освіта дуже далека від життя ☐ інше
Що або хто підтримує вас у важку хвилину життя? (Оберіть один варіант відповіді)	☐ друзі ☐ батьки ☐ природа ☐ релігія ☐ мистецтво ☐ захоплення ☐ учителі ☐ інше